

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΙΛΚΙΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΟΥ

Στο Κιλκίς¹, καθώς και στα γύρω χωριά του, πριν την απελευθέρωση τους από τον ελληνικό στρατό το 1913², κατοικούσαν πολλοί Βούλγαροι³. Ορισμένοι Έλληνες ήλθαν από τη Βουλγαρία στην περιφέρεια του Κιλκίς το 1906. Η μεγάλη μάζα του ελληνικού πληθυσμού εγκαταστάθηκε στην πόλη και την περιφέρεια μετά την απελευθέρωση της περιοχής από τον ελληνικό στρατό. Τότε οι Βούλγαροι κάτοικοι εγκατέλειψαν την πόλη και τα γύρω χωριά της. Με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου το 1913⁴ καθορίζονταν τα σύνορα των βαλκανικών κρατών. Σύμφωνα με αυτήν χιλιάδες Έλληνες, Μουσουλμάνοι, Βούλγαροι και Σέρβοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πατρίδες τους και να αναζητήσουν καταφύγιο στα μητροπολιτικά τους κέντρα. Στην παρούσα μελέτη θα αναφερθούμε στους Έλληνες που εγκατέλειψαν τα πατρώα εδάφη τους και ήλθαν πρόσφυγες στο Κιλκίς και την περιφέρειά του. Η περιφέρεια αυτή πολιτικά, κατά την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αποτελούσε έδρα καζά (υποδιοίκηση) που έφερε την ονομασία Αβρέτ Χισάρ

1. Για το Κιλκίς γενικότερα βλ. Σ. Σκληρός, *Η νέα Έλλάς*, τ. Α', εν Άλεξανδρεία 1913, σσ. 192-196· Α. Ριζάκης, «Στό Κιλκίς, τίς Θερμοπόλες της Μακεδονίας», *Μακεδονική Ζωή* 18 (1967) 11-13· Α. Λευκίδης, *Το Κιλκίς και η επαρχία του*, Κιλκίς 1990· Α. Σιδέρης, «Εκκλησίες και παρεκκλήσια της πόλεως Κιλκίς», *Κιλκισιακό Ημερολόγιο* 1 (1984) 63-72· Τ. Vlahov, *Kukis i negonoto istoričesko minalo* (Το Κιλκίς και το ιστορικό παρελθόν του), Sofija 1963· R. Grulich, *Die unierte Kirche in Mazedonien (1856-1919)*, Augustinus-Verlag Würzburg 1977, σσ. 43-48, 86-87· Π. Τσαμαντουρίδης, *Αξέχαστες μνήμες*, Κιλκίς 1998.

2. Για την απελευθέρωση του Κιλκίς και την περιφέρειά του από τον ελληνικό στρατό βλ. *Αναμνηστικόν λεύκομα εορταστικῶν ἐκδηλώσεων, ἐπί τῆ 50/ετηρίδι ἀπό τῆς ἱστορικής μάχης τοῦ Κιλκίς καί τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς πόλεως 1913-1963*, (ἐπιμέλεια Λ. Ἀριστείδης), Θεσσαλονίκη 1964· Σ. Κωνσταντινίδης, *Ὁ ἑλληνοβουλγαρικός πόλεμος. Ἡ μάχη τοῦ Κιλκίς 1912-1913*, Ἀθήναι 1923· Ι. Τοτός, *Τό ἡμερολόγιον τοῦ τραυματίου τῆς μάχης τοῦ Κιλκίς*, ἐν Ἀθήναις 1938· Θ. Βουδικλάρης, *Ἡ ἐποποιία Κιλκίς-Λαχανά (19-21 Ἰουνίου 1913)*, Ἀθήναι, χωρίς χρόνο· Β. Ρώτας, *Ἡ μάχη του Κιλκίς ἀπό ἀφήγηση στη σύντροφό του Βούλα Λαμιανάκου*, Κιλκίς 2000· Χ. Ἴντος, *«Τά οἰκεία κοσμεῖν καί σώζειν...»*. *Κείμενα για τη γενέθλια γη, Κιλκίς 1999*, σσ. 53-62 (στο εἶξῃ: *Τά οἰκεία κοσμεῖν*).

3. Για τη βουλγαρική δράση στον καζά Αβρέτ Χισάρ βλ. Α. Αγγελόπουλος, *Αἱ ξένοι προπαγάνδα εἰς τὴν ἐπαρχίαν Πολυανῆς κατὰ τὴν περίοδον 1870-1912*, Θεσσαλονίκη ²1993, σσ. 49-62. Πρβλ. D. Brancoff, *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris 1905, σσ. 89-99.

4. Για τη συνθήκη του Βουκουρεστίου βλ. Χ. Νικολάου, *Διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες-συμφωνίες και συμβάσεις ἀπὸ 1453 μέχρι σήμερα*, Αθήνα ²1996, σσ. 222-227· *Ἡ συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα. Συμπόσιο*. (Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου του Αἰίου, Θεσσαλονίκη 16-18 Νοεμβρίου 1988), Θεσσαλονίκη 1990.

(Γυναικόκαστρο)⁵ και υπαγόταν στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης, το οποίο ανήκε στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης. Μετά την απελευθέρωση της περιοχής το Κιλκίς και η περιφέρειά του διοικητικά ανήκαν στο νομό Θεσσαλονίκης και αποτελούσαν την υποδιοίκηση Κιλκίς και τα υπό αυτών υπαγόμενα διοικητικά τμήματα: Κάτω Θεοδωράκι και Αρχαγγέλων. Οι Έλληνες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν το 1914 στο Κιλκίς και την περιφέρειά του προέρχονταν από την Τουρκία, τη Ρωσία (Καύκασο) και τη Βουλγαρία⁶, ενώ κατά τα έτη 1922-1924 από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη και το 1925 από την Ανατολική Ρωμυλία. Όσον αφορά στις μεταναστεύσεις των προσφύγων της περιόδου 1913-1914 στο Κιλκίς και εν γένει στην ελεύθερη ελληνική Μακεδονία, όπου βρήκαν καταφύγιο οι Έλληνες, αυτές οφείλονται στους πολέμους εκείνης της περιόδου και στις αναταραχές που είχαν δημιουργήσει κλίμα

5. Ο καζάς Αβρέτ Χισάφ εκτεινόταν περίπου στα γεωγραφικά όρια που έχει ο σημερινός νομός Κιλκίς. Σύμφωνα με τον Δ. Φιλιππίδη το 1906 στην υποδιοίκηση Αβρέτ Χισάφ κατοικούσαν 19.779 μουσουλμάνοι, 15.892 σχισματικοί, 1.300 ουνίτες, 1.080 ορθόδοξοι και 100 σεβίτζοντες. Στο Κιλκίς ή Kukus ζούσαν 1.000 σχισματικές, ουνιτικές, σεβίτζοντες, 250 μουσουλμανικές και 40 ελληνικές οικογένειες. Στην υποδιοίκηση Αβρέτ Χισάφ το 1909 ζούσαν 43.980 κάτοικοι. Από αυτούς οι 25.397 ήταν Τούρκοι, οι 17.766 σχισματικοί Βούλγαροι και οι 530 Έλληνες, ενώ οι υπόλοιποι ήταν Αθίγγανοι χριστιανοί, καθώς και κάμποσο διαμαρτυρούμενοι. Ο Ν. Ιγγλέσης, το 1910, αναφέρει ότι στον καζά Αβρέτ Χισάφ ζούσαν συνολικά 43.988 κάτοικοι. Κατά τον ίδιο ο πληθυσμός του Κιλκίς ανερχόταν σε 8.000 περίπου κατοίκους από τους οποίους οι 5.500 ήταν Βούλγαροι και οι 2.500 Τούρκοι· οι Έλληνες ήταν ολιγάριθμοι. Το ίδιο έτος στο Κιλκίς υπήρχαν δύο εκκλησίες. Η μία ανήκε στους Βούλγαρους σχισματικούς και η άλλη, της Παναγίας, στους ουνίτες. Οι ορθόδοξοι διατηρούσαν ένα παρεκκλήσι και οι Τούρκοι δύο τεμνέν. Το ένα τέμενος έφερε την ονομασία Eski Cami που κτίστηκε από τον Cigala-zâde Ahmet Bey το 1835. Υπήρχε αζόμη η μονή του αγίου Γεωργίου. Στο Κιλκίς είχε την έδρα του ο επίσκοπος του επισκόπιου Πολυανίας. Βλ. Α. Φιλιππίδης, *Η Μακεδονία ιστορικά, εθνολογικά, γεωγραφικά, στατιστικά*, εν' Αθήναις 1906, σ. 69· Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήναι 1910-1911, σσ. 9, 78 (στο εξής: *Οδηγός της Ελλάδος*)· E. Hakkı, Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı mimârî eserleri* (Οθωμανικά αρχιτεκτονικά μνημεία στην Ευρώπη), τόμ. 4, βιβλίο 5, İstanbul 1982, σ. 284· *Στατιστική του βιλαετίου Θεσσαλονίκης*, εν' Αθήναις 1910· Χ. Πούλιος, «Εκκλησιαστική διάθεσις», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (Παμμακεδονικού Συλλόγου), έτος Δ' 1911, εν' Αθήναις 1911, σ. 167· Α. Χαλκιοπούλου, *Η Μακεδονία, εθνολογική στατιστική των βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, εν' Αθήναις 1910, σσ. 39-41· Σ. Κοκκίνης, *Τὰ μοναστήρια της Ελλάδος*, *Οδηγός-ιστορία-θησαυροί-βιβλιογραφία*, Αθήνα 1976, σ. 55. Περβ. Ν. Σελιάς, *Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας όροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, τεύχος β', εν' Αθήναις 1886, σ. 368· Α. Άρβανίτης, *Η Μακεδονία εικονογραφημένη*, εν' Αθήναις 1909, σ. 119.

6. Από υπόμνημα της Ύπατης Αρμοστείας Κωνσταντινουπόλεως πληροφορούμαστε ότι το 1914 ήλθαν στην Ελλάδα 230.000 πρόσφυγες από τους οποίους 130.000 περίπου εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία. Από αυτούς 36.000 προέρχονταν από τη Βουλγαρία, 70.000 από την Ανατολική Θράκη, 20.000 από τη Μικρά Ασία και 4.000 από τον Καύκασο. Στα νησιά του Αιγαίου εγκαταστάθηκαν 70.000 από τη Μικρά Ασία και στην Παλαιά Ελλάδα 30.000 περίπου που στην πλειοψηφία τους ήταν μικρασιάτες· υπήρχαν όμως και πρόσφυγες από τη Θράκη. *Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας* (στο εξής: *IAM, ΓΔΜ*), φακ. 65, υπόμνημα «επί του ζητήματος της παλιννοστήσεως των εν' Ελλάδι εύρισκομένων προσφύγων, εν Κωνσταντι κηπόλει 3/16 Μαΐου 1919».

εφιαλτικό για τους Έλληνες. Στα τέλη του 1913 και στις αρχές του 1914 το μεγαλύτερο τμήμα της Ανατολικής Θράκης ήταν ερειπωμένο και οι κάτοικοί της ειδοποιούνταν να επιστρέψουν στα σπίτια τους, διότι θα καταλαμβάνονταν από τους μοναχξήριδες (πρόσφυγες), δηλαδή από Τούρκους που εγκατέλειψαν τη Μακεδονία⁷. Τα ίδια προβλήματα αντιμετώπισαν και οι Έλληνες της Μικράς Ασίας, της Βουλγαρίας και του Καυκάσου.

Οι Έλληνες⁸ εγκαταστάθηκαν στον Καυκάσο το 1828, όταν ο Ρώσος στρατηγός Πάσκεβιτς⁹ με το στρατό του επέστρεφε από τη Μικρά Ασία στη Ρωσία. Την περίοδο εκείνη τον ακολούθησαν πολλές ελληνικές οικογένειες από τον Πόντο λόγω των κακών συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή και εγκαταστάθηκαν στη Ρωσία¹⁰, στις περιφέρειες του Κάρας και της Τσάλκας¹¹. Έτσι λοιπόν ερημώθηκαν ολόκληρες πόλεις και χωριά του Πόντου. Αργότερα τους μεταστάντες ακολούθησαν οι λεγόμενοι «Σταυριώτες», δηλαδή οι Κρηπτοχριστιανοί¹², ενώ παράλληλα στις αρχές του 20ού αιώνα πολλοί

7. Κ. Βακαλόπουλος, *Διωγμοί και γενοκτονία του Θρακικού Ελληνισμού. Ο πρώτος ξεριζωμός (1908-1917)*. Θεσσαλονίκη 1998, σ. 243.

8. Για τους Έλληνες του Καυκάσου βλ. τις μελέτες Π. Μιχαηλίδης, «Ἀνά τόν Καυκάσον, ἡ ἐγκατάστασις τῶν Ἑλλήνων τοῦ Μεσογαλδίου εἰς Κάρας καί ἡ εἰς τήν θρησκείαν καί τὰ γράμματα κλίσις αὐτῶν», *Ξενοφάνης* 5 (1907-1908) 496-498· Ι. Κάλφωγλου, *Οἱ Ἕλληνες ἐν Καυκάσῳ*, Ἀθήναι 1908· Γ. Τηλακίδης, «Ὁ ἐν Καυκάσῳ Ἑλληνισμός», *Ποντιακά φύλλα* 2 (1937) 274-275, 306-312, 358-361, 438-442· Σ. Μαυρογενής, *Τό κυβερνεῖον τοῦ Κάρας τοῦ Ἀντικαυκάσου (Κάρσκαγια Ὀμιλάτς) καί τὸ ἐν αὐτῇ ἑλληνικόν στοιχεῖον κατά τήν περίοδον 1878-1920*. Θεσσαλονίκη 1963· Γ. Γρηγοριάδης, *Οἱ Πόντιοι τοῦ Καυκάσου περιφέρειας Κάρας-Αρταχάν*, Θεσσαλονίκη 1957· του ἴδιου, *Ὁ Πόντος καί τὸ Κάρας*, Ἀθήναι 1973· Ι. Λαυρεντίδης, «Ἡ κατά τὸ 1895-1907 μετοικεσία Ἑλλήνων Ποντίων τοῦ Καυκάσου εἰς Ἑλλάδα», *Ἀρχεῖον Πόντου* 31 (1971-1972) 395-515 (στο εἶξῃ: *Ἡ κατά τὸ 1895-1907 μετοικεσία*)· Κ. Παπουλίδης, «Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος καί ὁ Ἑλληνισμός τοῦ Καυκάσου τὸ 1914», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3 (1989) 129-171 (στο εἶξῃ: *Ὁ Ἑλ. Βενιζέλος*).

9. Βλ. Ο. Λαμπρίδης, «Ὁ Πόντος κατά τὸν ρωσοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1828-1829», *Ἀρχεῖον Πόντου* 19 (1954) 228-230. Πρβλ. Ρ. Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri* (Ὄθωμανικὲς πόλεις), Istanbul 1985, σ. 200.

10. Βλ. Γ. Κλεάνθης-Σκαλιέρης, *Λαοὶ καὶ φυλαὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας*, Ἀθήναι 1922, σσ. 411-416.

11. Το Κάρας σήμερα ἀνήκει στὴν Τουρκία, ἐνὼ ἡ Τσάλκα ἀποτελεῖ τμήμα τῆς Γεωργίας. Για τὸ Κάρας βλ. Α. Ἰωακείμίδης, *Ὁ ἑλληνισμὸς τοῦ Κάρας*, Ἀθήναι 1949· Χ. Σαμουηλίδης *Τὸ χρονικὸν τοῦ Κάρας*, (χωρὶς τόπο καὶ χρόνον ἐκδόσεως)· Β. Φραγκίδης, *Ἀπὸ τὸ Κάρας τοῦ Καυκάσου (Τσαπλί. Κιρασά, Παντζαρότ κτλ. 1878-1920) στο Μελισσοουργεῖο Κιλίκις (1920-1988). Ἱστορικὴ, λαογραφικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἐπισκόπηση τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων*, Θεσσαλονίκη 1988 (στο εἶξῃ: *Ἀπὸ τὸ Κάρας τοῦ Καυκάσου*). Για τὴν Τσάλκα βλ. Σ. Ἀγγελίδης, *Ἡ ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν σχολείων τῆς νότιας καὶ δυτικῆς Γεωργίας καὶ τῆς Λιζαρίας*, Θεσσαλονίκη 1999 (στο εἶξῃ: *Ἡ ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιῶν*).

12. Σταυριώτες γιὰ κάποιους ονομάζονταν οἱ Κρηπτοχριστιανοὶ που ἀναγνώριζαν τὸ σημεῖο τοῦ Σταυροῦ, ἐνὼ γιὰ κάποιους ἄλλους αὐτοὶ που κατάγονταν ἀπὸ τὸ χωριὸ Σταυρί(ν) τοῦ βιλαετίου Τραπεζούντας. Ἐκτενέστερα γιὰ τοὺς Σταυριώτες βλ. τὶς μελέτες τοῦ Γεβρασίου Σοιμελίδη, ἐπισκόπου Σεβαστείας, *Οἱ Σταυριῶται*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1919· Δ. Παπαδόπουλος, *Ἀρχεῖον Σταυρί*, Ἀθήναι 1985. Για τοὺς Κρηπτοχριστιανούς βλ. τὴ μελέτη τοῦ Κ. Φωτιάδη,

Έλληνες είχαν καταφύγει ως πρόσφυγες στη Ρωσία για να μην υπηρετήσουν τη στρατιωτική τους θητεία στον τουρκικό στρατό. Κατά το έτος 1913 ο αριθμός των Ελλήνων προσφύγων του Καυκάσου ξεπερνούσε τις 150.000. Λυστυχώς όμως με τα συστηματικά μέτρα που εφάρμοξε η Ρωσική Κυβέρνηση μέσω των σχολείων και της Εκκλησίας και λόγω της κοινής θρησκείας ο ελληνισμός κινδύνευε να αφομοιωθεί. Η βασική εκπαίδευση των ελλήνων μαθητών γινόταν υποχρεωτικά στη ρωσική γλώσσα. Την περίοδο αυτή η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε τη δυνατότητα να ασχοληθεί με ζητήματα εξωτερικής φύσεως και να υποστηρίξει τα δικαιώματα των προσφύγων της Ρωσίας. Γι' αυτό θεώρησε πιο εφικτό να μεταναστεύσουν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα. Έτσι λοιπόν οι Καυκάσιοι Έλληνες για να μη χάσουν την ταυτότητά τους πήραν το δρόμο της προσφυγιάς. Η ελληνική κυβέρνηση θεώρησε την ενέργεια αυτή ως ορθότερη, διότι θα χρησιμοποιούσε τους 150.000 πρόσφυγες για την πλουτοπαραγωγική ανάπτυξη της χώρας, δηλαδή η Ελλάδα θα αποκτούσε νέο εργατικό προσωπικό, εμπόρους, τεχνίτες, βιομηχάνους, γεωργούς κ.ά.¹³ Την περίοδο αυτή στο Κιλίκις και την περιφέρειά του εγκαταστάθηκαν αρκετές οικογένειες από τον Καυκάσο, στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια της μελέτης μας αναλυτικά, μαζί με τους άλλους πρόσφυγες που ήλθαν στις περιοχές αυτές.

Σύμφωνα με μία συγκεντρωτική αριθμητική εκτίμηση των προσφύγων, κατά περιοχές προέλευσης, έως τη 12η Ιουλίου του 1914 κατέφυγαν στην Ελλάδα από τη Θράκη 14.552 οικογένειες (54.292 άτομα), τη Μικρά Ασία 6.817 οικογένειες (24.771 άτομα), τη Βουλγαρία-Σερβία 6.127 οικογένειες (24.954 άτομα), τη Βόρειο Ήπειρο 180 οικογένειες (827 άτομα) και από τον Καυκάσο 853 οικογένειες (3.757 άτομα). Εγκαταστάθηκαν συνολικά 28.529 οικογένειες (108.601 άτομα)¹⁴. Από αυτές στο Κιλίκις και την περιφέρειά του βρήκαν φιλοξενία και καταφύγιο 7.778 άτομα¹⁵. Σύμφωνα με το δελτίο της 19ης Αυγούστου του 1914 στο Κιλίκις και την περιφέρειά του εγκαταστάθηκαν μόνο 10 πρόσφυγες και ο αριθμός τους αυξήθηκε από 7.778 σε 7.788¹⁶. Το γεγονός

Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου. Θεσσαλονίκη 1988.

13. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φακ. 70, επιστολή του Διομήδη Βασιλειάδη προς την Εσωτερική Διοίκηση, Θεσσαλονίκη, 25 Σεπτεμβρίου 1913.

14. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φακ. 64, Έπιτροπή Έγκαταστάσεως Προσφύγων, δελτίον τής 12ης Ιουλίου 1914. Για τους μετατοπισθέντες πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης, της Μικράς Ασίας και του Καυκάσου της Ρωσίας βλ. περισσότερα *Πατριαρχική Κεντρική Έπιτροπή, Η περιθάλμις και έγκατάστασις των εν Τουρκία προσφύγων του Έυρωπαϊκού πολέμου, εν Κωνσταντινουπόλει 1921* (στο εξής: *Πατριαρχική Κεντρική Έπιτροπή*).

15. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φακ. 64, Έπιτροπή Έγκαταστάσεως Προσφύγων, δελτίον τής 12ης Ιουλίου 1914.

16. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φακ. 64, Έπιτροπή Έγκαταστάσεως Προσφύγων, δελτίον τής 19ης Αυγούστου 1914.

αυτό δικαιολογείται ότι στο μικρό και σχετικά φτωχό Κιλίς είχε ήδη εγκατασταθεί μεγάλος αριθμός των προσφύγων.

Σε ένα συγκεντρωτικό πίνακα που υπέβαλε η Επιτροπή Εγκαταστάσεων Προσφύγων στο Γενικό Λιοικητή Μακεδονίας για τους πρόσφυγες παρατίθενται οι περιοχές¹⁷ όπου εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες από τη Θράκη, τη Μικρά Ασία, τη Βουλγαρία και τον Καύκασο. Από τον πίνακα πληροφορούμαστε ότι έως την 8η Ιουνίου του 1914 στην Κεντρική Μακεδονία, από την Κατερίνη έως τη Δράμα, είχαν εγκατασταθεί συνολικά 13.775 οικογένειες (56.716 άτομα). Πιο συγκεκριμένα οι πρόσφυγες του Κιλίς και της περιφέρειάς του προέρχονταν από τη Θράκη, τη Μικρά Ασία, τη Βουλγαρία και τον Καύκασο. Οι προερχόμενοι από τη Θράκη εγκαταστάθηκαν στις παρακάτω κοινότητες: *Αρμουτζή* (Μεγάλη Βρύση) 74 οικογένειες (316 άτομα) που προέρχονταν από το Μπαμπά Εσκι¹⁸ και τη Βιζύη¹⁹, *Γενί-Μαχλέ* (Λειψύδρι) 26 οικογένειες (101 άτομα) που ήλθαν από τη Βιζύη, *Αποστολάρ* (Απόστολοι) 72 οικογένειες (291 άτομα) που κατάγονταν από τη Ραιδεστό και το Μπαμπά Εσκι, *Λοϊράνλη* 38 οικογένειες (160 άτομα) από την Αδριανούπολη²⁰, *Χασάν*

17. Στη μελέτη μας διατηρούμε την ορθογραφία και τις ονομασίες των κοινοτήτων όπως καταγράφονται στις στατιστικές και στα διάφορα έγγραφα. Σήμερα ορισμένες κοινότητες δεν υπάρχουν, διότι έχουν διαλυθεί και οι κάτοικοί τους εγκαταστάθηκαν σε πλησιέστερες κοινότητες: όταν μας είναι γνωστή, δίνουμε και τη σημερινή ονομασία της κοινότητας. Για τις μετονομασίες των κοινοτήτων βλ. *Πίναξ μετονομασιών προσφυγικών συνοικισμών Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1926· *Πίναξ μετονομασθεισών κοινοτήτων και συνοικισμών του κράτους*, Αθήνα 1929· *Στοιχεία ανστάσεως και εξέλιξης των δήμων και κοινοτήτων*, 25, νομός Κιλίς (Έκδοσις της Κεντρικής Ένώσεως Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος), Αθήνα 1962.

18. Για το Μπαμπά Εσκι βλ. «Ειδήσεις ἐξ ἐπαρχιών», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 31 (1907) 374-375 (στο εξής: *ΕΑ*)· Ι. Σπαθάρης, «Ἡ Ἀνατολικὴ Θράκη κατὰ τὸν Ἐβλίμ Τσελεμπίη, Τούρκον περιηγητὴν τοῦ XVII αἰῶνος», *Θρακικὰ* 9 (1938) 26-30.

19. Η Βιζύη είναι αρχαία πόλη της Θράκης. Βρίσκεται νοτιοδυτικά των Σαράντα Εκκλησιών, δυτικά της παραθαλάσσιας Μηδείας και βορειοδυτικά της Κωνσταντινουπόλεως, από την οποία απέχει 100 περίπου χιλιόμετρα. Η Βιζύη είναι η πατρίδα του γνωστού Έλληνα λογίου και ποιητή Γεωργίου Βιζυηνού (1848-1894). Οι κάτοικοι της Βιζύης αναγκάστηκαν την άνοιξη του 1914 να αναχωρήσουν για τη Θεσσαλονίκη· επέστρεψαν στην πατρίδα τους μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920). Αναχώρησαν οριστικά για την Ελλάδα μετά την κατάρρευση του κρασιαστικού μετώπου στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1922. Για τη Βιζύη βλ. περισσότερα Μ. Μαροβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Οἱ προσφυγικὲς ἐγκαταστάσεις στὴν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2^η 1993, σσ. 167-168 (στο εξής: *Οἱ προσφυγικὲς ἐγκαταστάσεις*) Σ. Ίωαννίδης, «Ἡ βυζαντινὴ Βιζύη καὶ τὰ μνημεία τῆς», *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Ἐπιστημονικοῦ Ἰνστιτούτου* 22 (1957) 281-296 (στο εξής: *ΑΘΑΓΘ*)· F. Dirimtekin, *Trakya tetkikleri, Vize (Byzei), Pınarhisar, Catalca (Metrai), Midye (Mydeia)* (Μελέτες για τη Θράκη: Βιζύη, Πινάρχισαρ, Τσατάλτζα (Μέτρες) και Μηδεία) (Ayasofya müzesi yilligi) (Λέκωμα του μουσείου της Αγίας Σοφίας), τ. 5, İstanbul 1964, σσ. 15-36· Β. Σταυρίδης, *Ἐπισκοπικὴ ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 383 (στο εξής: *Ἐπισκοπικὴ ἱστορία*).

20. Η Αδριανούπολη είναι κτισμένη στη συμβολή των ποταμών Έβρου, Τόνσου και Άρδα. Το όνομά της κατά την παράδοση έδωσε ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Αδριανός (117-138 μ.Χ.). Το 1361 η Αδριανούπολη καταλήφθηκε από τον σουλτάνο Μουράτ Α' (1369-1389). Οι Τούρκοι

Ομπασι (Πεδινό) 92 οικογένειες (354 άτομα) χωρίς να σημειώνεται ο τόπος προέλευσής τους, *Καραμπουνοπού* (Μαυρονέρι) 55 οικογένειες (241 άτομα) που εγκατέλειψαν την Αδριανούπολη, *Σερσεμλή* (Ξηρόβουση) 63 οικογένειες (351 άτομα) από τη Βιζύη, *Ασκιλάρ* (Ευρωπός) 28 οικογένειες (99 άτομα) που ξεκίνησαν από το Μπαμπά Εσκί, *Αλή Χοτζαλάρ* (Μικρόκαμπος) 15 οικογένειες (67 άτομα) που ήλθαν από το Κάστρο, *Μυλάφτσα* (Ηλιόλουστο)²¹ 16 οικογένειες (42 άτομα) για τις οποίες η επιτροπή δεν διευκρινίζει την περιοχή προέλευσής τους, *Κουρκούτ* (Τέρφυλλος) 78 οικογένειες (313 άτομα) που ξεριζώθηκαν από το Λουλέ Μπουργάζ²², *Σαρή-Γκιόλ* (Κρηστώνη) 339 οικογένειες (1.446 άτομα) που ξεκίνησαν από τη Βιζύη και 47 οικογένειες (175) που εγκατέλειψαν τη Ραιδεστό²³ και έμεναν σε αντίσκηνα. Από τη Μικρά Ασία εγκα-

ονομάζαν (και ονομάζουν) την Αδριανούπολη Edirne, ενώ οι Βούλγαροι Odrin. Η Αδριανούπολη από τον 4ο αιώνα ήταν έδρα επισκοπής, η οποία ανέπτυξε αξιολογή εκκλησιαστική, κοινωνική και εθνική δράση έως τον Οκτώβριο του 1922, όταν ο ελληνικός πληθυσμός εγκατέλειψε την πόλη και εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα. Περισσότερα για την Αδριανούπολη βλ. Τ. Γριτσουπούλος, «Αδριανούπολις», *Θρησκευτική και Ψυχική Έγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 1, σσ. 453-460 του ίδιου, «Η Μητρόπολις Ἀδριανουπόλεως», *ΛΘΛΓΘ* 22 (1957) 321-331· Κ. Κουρτίδης, «Τὰ γράμματα εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1365-1912)», *ΛΘΛΓΘ* 6 (1938-1939) 113-131 του ίδιου, «Η Ἀδριανούπολις», *Θρακικά* 25 (1956) 165-173· Γ. Κωνσταντινίδης, «Η ἐν Ἀδριανουπόλει Ἑλληνική κοινότης», *Θρακικά* 18 (1943) 50-84, 19 (1944) 39-71· Γ. Λαμπουσιάνης, «Η Ἑλληνική κοινότης Ἀδριανουπόλεως ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Θρακικά* 1 (1928) 298-311· Γ. Σαράφωγλου, «Περιγραφή τῆς Ἀδριανουπόλεως», *Θρακικά* 2 (1929) 66-86· Ν. Βασιλείδης, «Ἐκκλησιαστικά ἔπαρχια τῆς Θράκης καὶ ὁ φάκελος 434 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς περὶ Θράκης», *ΛΘΛΓΘ* 20 (1955) 81-120· Σ. Σακελλαριάδης, *Πόλεις καὶ θέματα Θράκης καὶ Ἰωνίας, Θράκη, τ. Α'*, Ἀθήνα 1929, σσ. 78-80· Α. Υερολύμπος, «A Contribution to the Topography of 19th Century Adrianople» *Balkan Studies* 31/1 (1993) 49-72· Α. Σαμοθράκης, *Λεξικὸν γεωγραφικὸν καὶ ἱστορικὸν τῆς Θράκης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως 1453*, Ἀθήνα ²1963, σσ. 23-25· Π. Ἀξιώτης, *Ἡ Ἀδριανούπολις (Θράκη - Ἀνατολικὴ Ρωμανία) ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1922*, Θεσσαλονίκη 1949· Topsyavizade R. Osman, *Edirne Rehnüması (Edirne şehir klavuzu)* (Οδηγὸς τῆς Αδριανούπολης), (επιμ. Ratip Kazancigil) Edirne 1994· Ο. Ν. Peremeci, *Edirne tarihi* (Ἱστορία τῆς Αδριανούπολης), Istanbul 1940· Ο. Yalçın, *Edirne* (Ἡ Αδριανούπολη), Istanbul 1959· Η. Inalcik, «Edirne'nin fethi (1361)» [Η ἀλωση τῆς Αδριανούπολης (1361)], *Edirne. Edirne'nin 600 fethi yıldönümü armağan kitabı* (Αδριανουπόλης). Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὴν ἐπέτειο τῶν 600 χρόνων ἀπὸ τὴν ἀλωση τῆς Αδριανούπολης), Ankara ²1993, σσ. 137-159· R. Kazancigil, *Edirne şehir tarihi kronolojisi (1300-1994)* [Χρονολογικὸς κατάλογος τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τῆς Αδριανούπολης (1300-1994)], Edirne 1995· *Edirne serhattaki raytahi* (Ἡ Αδριανούπολη τὸ σύνορο τῆς πρωτεύουσας), Istanbul 1998.

21. Για τὴν κοινότητα αὐτὴ βλ. Α. Ἰγνατιάδης, *Τὸ Ἡλιόλουστο τοῦ Κιλίκις*, (χωρὶς τόπο ἔκδοσης) 1967.

22. Για τὸ Λουλέ Μπουργάζ βλ. Γ. Λαμπουσιάνης, *Ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως εἰς Λουλέ Βοιογάζιον μελέτη ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ μετὰ πλείστον στατιστικῶν πληροφοριῶν περὶ τῆς κινήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς παιδείας τῆς ἐμπορίας κτλ.* (Θρακικῶν Μελετῶν, τόμος Α') ἐν Ἀδριανουπόλει 1911· «Εἰδήσεις ἐξ ἐπαρχιών», *ΕΑ* 31 (1907) 373-374· *Κανονισμὸς τῆς ἐμπορο-επιτροπῆς ἐν Λουλέ-Βοιοργάζ ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου κοινότητος*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1912.

23. Για τὴν Ραιδεστό βλ. Α. Αλεξοῦδης, «Εἰδήσεις περὶ τῆς ἐν Ραιδεστῷ Μητροπόλεως καὶ τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ αὐτῆς ἀρχαίων χειρογράφων βιβλίων», *Θρακικὴ Προσωπογραφία*, Ἀθήνα ²1991, σσ. 27-31· Μανουῆλ Γεδεών, «Εἰδήσεις ἐκ κωδικῶν θρακικῶν», *ΕΑ* 31 (1907) 553-556.

ταστάθηκαν στις εξής κοινότητες: Κιλκίς 4 οικογένειες (4 άτομα) από την Τραπεζούντα²⁴, Γραμμάτινα (Ευκαρπία) 42 οικογένειες (126 άτομα) από την Κολωνία²⁵, Μυλάφτσα 16 οικογένειες (42 άτομα) από την Τρωάδα και στο Κουρκούτ 24 οικογένειες (97 άτομα) από το Ερζερούμ. Στο Κιλκίς²⁶ εγκαταστάθηκε τμήμα των προσφύγων της Βουλγαρίας που ανέρχονταν σε 371 οικογένειες (1.285 άτομα) και προέρχονταν από τη Στρώμνιτσα²⁷. Οι υπόλοιποι

625-628, 638-640, 668-669· Φ. Μανουηλίδης, «Ραιδεστός 'Ανατ. Θράκης», *Θρακικά* 24 (1955) 7-307· Τ. Γρυτσούντα, «Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν τής Ραιδεστοῦ», *ΑΘΛΓΘ* 18 (1953) 179-192· Κ. Μαμούνης, «Ἀπὸ τῆν ἱστορίαν καὶ δράσιν τῶν συλλόγων Ραιδεστοῦ Θράκης (1871-1922)», *Μνημοσινῆ* 2 (1968-1969) 278-302· *Cumhuriyetin 50 yilinda Tekirdağ, 1973, il yilligi* (Λεῦκωμα τοῦ νομοῦ Ραιδεστοῦ γιὰ τα 50 χρόνια τῆς δημοκρατίας, 1973), İstanbul 1973.

24. Γιὰ τὴν Τραπεζούντα βλ. κυρίως Τ. Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία τῆς Ποντιακῆς Τραπεζουῆτος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ὀδησός 1898· Σ. Ἰωαννίδης, *Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζουῆτος καὶ περὶ αὐτὴν χώρας*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870· Ε. Κυριακίδης, *Βιογραφίαι τῶν ἐκ Τραπεζουῆτος καὶ περὶ αὐτὴν χώρας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρις ἡμῶν ἀκμασάντων λογίων*, ἐν Ἀθήναις 1897· Χ. Φιλίππιδης, *Ἡ ἐκκλησία Τραπεζουῆτος*, *Ἀρχεῖον Πόντου* τόμ. 4-5, ἐν Ἀθήναις 1933· Ο. Akbulut, *Trabzon* (Ἡ Τραπεζουῆτος), İstanbul 1955.

25. Γιὰ τὴν Κολωνία καὶ γιὰ τὴ μητρόπολη Κολωνίας βλ. Γ. Πρεμετίδης (Μητροπολίτης Κολωνίας), *Ἡ Ἱερά Μητρόπολις Κολωνίας*, Θεσσαλονίκη 1987· Ἐπιτροπὴ Ποντιακῶν Μελετῶν (Καβάλας), *Ἱστορία καὶ λαογραφία ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Κολωνίας καὶ Νικοπόλεως Πόντου* (Σεπτὶν Καραχισά), Καβάλα 1964· Ι. Αποστολίδης, «Ἡ ἐκπαίδευσις ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Κολωνίας», *Ξενοφάνης* 4 (1906) 282-286· Σ. Ζουμπούλιδης, «Ἡ Ἐπαρχία Κολωνίας», *Ξενοφάνης* 7 (1910) 273-282.

26. Ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἀρχικὰ εἶχε κάνει τὴ σκέψη νὰ μετονομασθεῖ τὸ Κιλκίς σὲ Νέα Στρωμνίτσα καὶ νὰ εγκατασταθοῦν ὅλοι οἱ προσερχόμενοι ἀπὸ τὴ Στρωμνίτσα. Ἀργότερα ἀποφάσισε νὰ διατηρήσῃ τὸ ὄνομα Κιλκίς, ποῦ εἶχε συνδεθεῖ με τὴν ἱστορικὴ μάχη ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε κριθεῖ ὅλη ἡ τέχνη τοῦ ἐλληνοβουλγαρικοῦ πολέμου. Ἡ ἀπόφασις αὐτὴ ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ εγκατασταθοῦν καὶ Στρωμνιτιστῶτες στὴ Θεσσαλονίκη, οἱ ὁποῖοι, γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὴν ἐνότητά τους, ἴδρυσαν τὸ σύλλογο Στρωμνιτισσιῶν «Ἡ Τιβεριοπολίτις» με ἔδρα τὴ Θεσσαλονίκη καὶ με παράρτημα στὸ Κιλκίς. Α. Ἀγγελόπουλος, *Βόρειος Μακεδονία. Ὁ ἐλληνισμὸς τῆς Στρωμνίτισης*, *το πογραφία-ἱστορία-ἐκκλησία-παιδεία-ἐθνικὴ καὶ κοινοτικὴ ζωὴ*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 150-151.

27. Γιὰ τὴ Στρωμνίτσα βλ. Λ. Ρίζος, «Ὀλίγα τινὰ περὶ Στρωμνίτισης», *Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς* 2 (1883) 270-273· Κ. Μπόνης, *Ἡ Στρωμνίτσα*, Θεσσαλονίκη 1961· Π. Τιβεριοπολίτις, «Ἡ Στρωμνίτσα», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* (Μακεδονικοῦ Συλλόγου "Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος"), ἔτος Α' 1908, ἐν Ἀθήναις 1908, σσ. 248-253· Ε. Χαραράμους-Χατζηδημητρίου, «Τὸ ὀλοκαύτωμα τῆς Στρωμνίτισης», *Μακεδονικὴ Ζωὴ* 15 (1967) 34-37· Α. Λευκίδης, «Τὸ ὀλοκαῦτωμα τῆς Στρωμνίτισης», *Κιλκισιακὸ Ἡμερολόγιον* 1 (1984) 59-61· Α. Φάσσης, *Ἡ Στρωμνίτσα ἀπὸ τὴν ἐποποιία, στὸ ὄρημον, Κιλκίς* 1990· Α. Istirkoff, *Stumiško* (Ἡ ἐπαρχία Στρωμνίτισης), Sofia 1924· V. Kančev, «Putovane po dolinite na Struma, Mesta i Bregalnica» (Περιοδεία στὶς κοιλάδες τῆς Στρωμνίτσας, Νέστον καὶ Bregalnica), *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina* 4 (1891) 19-45· B. Panov, «Crkveno-prosvetnite borbi vo Strumiško vo XIX vek» (Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ εκπαιδευτικοὶ ἀγῶνες στὴν περιοχὴ τῆς Στρωμνίτσας κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα), *Glasnik na Institutot za Nacionalna Istorija* 3 (1959) 83-118 (μετάφρασις στὰ ἐλληνικὰ βλ. *Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας* 21 (1969) 46-70)· M. Pandevski-Gtoev Trnkata, *Strmica i Strumiško* (Ἡ Στρωμνίτσα καὶ ἡ ἐπαρχία Στρωμνίτισης δια τῆς ἱστορίας), Strumica 1969 (βλ. βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ὑπὸ Ἀθανασίου Ἀγγελόπουλου, στὸ *Δελτίον Γνωστικῆς Βιβλιογραφίας* 2 (1972) 26-33.

πρόσφυγες από τη Βουλγαρία εγκαταστάθηκαν στα παρακάτω χωριά: *Αραγομίρι* (Βαφιοχώρι)²⁸ 75 οικογένειες (329 άτομα) από τη Στρώμνιτσα, *Αμάγκιοϊ* (Μάνδρες) 53 οικογένειες (199 άτομα) από το Ορτάκιοϊ²⁹, *Σνεύτσε* (Κεντρικό) 95 οικογένειες (439 άτομα) από τη Στρώμνιτσα και στη *Μυλάφτσα* μία οικογένεια (1 άτομο) από τη Στρώμνιτσα. Τέλος, οι πρόσφυγες του Καυκάσου τοποθετήθηκαν στις εξής κοινότητες: *Κιλκίς* 60 οικογένειες (284 άτομα) από το Κάρς, *Γκιόλ-Ομπασι* (Πικρολίμνη) 39 οικογένειες (169 άτομα) από το Κάρς, *Δοϊρανλή* 8 οικογένειες (42 άτομα), για τις οποίες ο πίνακας δεν διευκρινίζει την περιοχή προέλευσής τους, *Σαρή-Κιοϊ* (Ποταμιά) 60 οικογένειες (306 άτομα) από το Κάρς και την Τιφλίδα, *Μουτουίλοβο* (Μεταξοχώρι) 10 οικογένειες (47 άτομα) από το Κάρς, *Μυλάφτσα* 6 οικογένειες (29 άτομα) από το Κάρς και στο *Κουρκούτ* 77 οικογένειες (317 άτομα) από το Κάρς. Στο Κιλκίς και την περιφέρειά του εγκαταστάθηκαν συνολικά 943 οικογένειες (3.956 άτομα) από τη Θράκη, 86 οικογένειες (269 άτομα) από τη Μικρά Ασία, 595 οικογένειες (2.253 άτομα) από τη Βουλγαρία και 260 οικογένειες (1.194 άτομα) από τον Καύκασο. Οι προσφυγικές οικογένειες ανέρχονταν συνολικά σε 1.868 (7.630 άτομα) (πίν. 2). Στην περιφέρεια Κάτω Θροδοράκι εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες που ήλθαν από τη Θράκη και συγκεκριμένα από την επαρχία Βιζύης και Μηδείας³⁰. Από τη Μηδεία εγκαταστάθηκαν στο χωριό *Μουζαλή* (Κλιστό) 73 οικογένειες (301 άτομα), ενώ οι υπόλοιποι πρόσφυγες που προέρχονταν από τη Βιζύη εγκαταστάθηκαν στα εξής χωριά: *Κούσοβο* (Κοκκινιά) 25 οικογένειες (87 άτομα), *Μπας-Μαχλέ* (Κεφαλοχώρι) 100 οικογένειες (433 άτομα), *Δξιφλίκ-Μαχλέ* (Λαγκαδοχώρι) 21 οικο-

28. Για την κοινότητα Αραγομίρι βλ. *Εθνικός Σύλλογος Διδασκάλων και Νηπιαγωγών Παιονίας, Π εκπαιδευτική περιφέρεια Παιονίας: γεωφυσική, ιστορική, οικονομική, λαογραφική και δημοσιογραφική μελέτη*, Αθήναι 1965, σσ. 94-95 (στο εξής: *Εθνικός Σύλλογος Διδασκάλων*).

29. Για το Ορτάκιοϊ (Λιτίτσης) βλ. Ν. Ροδοσίνου, «Όλιγα περί τῆς μητροπόλεως Λιτίτσης», *Θρακικά* 12 (1939) 94-102· «Θράκη - Ἡ ἐκπαιδευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασις τῆς ἐπαρχίας Λιτίτσης — σχολεῖα, διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ — εἰς τινα ἀφελεται ἡ τελομένη νῦν προόδος», *Ἔργ.* 19 Ἀπριλίου 1907, ἀριθ. φ. 417· πρβλ. «Εἰδήσεις ἐξ ἐπαρχιών», *ΕΛ* 31 (1907) 195-197· G. Chassiotis, *L'instruction publique chez les Grecs*, Paris 1881, σ. 502.

30. Η Βιζύη αρχικά αναφέρεται ως επισκοπή στην Α΄ Οικουμενική σύνοδο (325) και σε μεταγενέστερες Οικουμενικές Συνόδους, Γ΄ (431) και Δ΄ (451). Αργότερα προήχθη σε αρχιεπισκοπή και στα μέσα του 14ου αιώνα σε μητρόπολη. Πριν το 1682 ενώθηκε με την ερημωθείσα τότε μητρόπολη Μηδείας και απετέλεσε τη μητρόπολη Βιζύης και Μηδείας. Στις αρχές του 18ου αιώνα οι δύο μητροπόλεις κατέστησαν και πάλι αυτόνομες, ενώ επί πατριάρχου Ιερεμίου Γ΄ (α΄ 1716-1726) ενώθηκαν και πάλι. Η μητρόπολη Βιζύης και Μηδείας διαλύθηκε το 1922, διότι το ποίμνιό της μετανάστευσε στην Ελλάδα. Βλ. Σ. Λακίδης, *Ιστορία τῆς ἐπαρχίας Βιζύης καὶ Μηδείας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899· του ἴδιου, «Ιστορία τῆς ἐπαρχίας Βιζύης καὶ Μηδείας», *Θρακικά* 4 (1982-1984) 33-40· Ανθίμου μητρ. Βιζύης, «Βιαιοπραγία καὶ ἐπιβουλαί. Β΄ Ἐκθεσις μητροπολίτου Βιζύης», *ΕΛ* 32 (1908) 382-383· Ν. Βαφείδης, «Π Ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία Βιζύης», *ΑΘΛΓΘ* 19 (1954) 193-212· J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, σσ. 126, 132, 205· Β. Σταυρίδης, *Επισκοπικὴ ἱστορία*, σσ. 381-392.

γένειες (88 άτομα), *Μουστερέκ* (Μελισσουργείο)³¹ 29 οικογένειες (120 άτομα), *Μύλοβο* (Ελληνικό) 40 οικογένειες (155 άτομα), *Παντίτσα* (Φύσκα)³² 59 οικογένειες (300 άτομα), *Μπέικοβα* (Άγιος Μάρκος) 29 οικογένειες (150 άτομα) και *Ραγιάν* (Βάθη) 136 οικογένειες (579 άτομα). Το σύνολο των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην ευρύτερη περιφέρεια του Κάτω Θεοδωρακίου ανέρχονταν σε 512 προσφυγικές οικογένειες (2.168 άτομα) (πίν. 3). Στην περιφέρεια Αρχαγγέλων ήλθαν πρόσφυγες από τη Θράκη και τη Βουλγαρία. Οι προερχόμενοι από τη Θράκη εγκαταστάθηκαν στις εξής κοινότητες: *Βλαδίρι* (Ακρίτας) 11 οικογένειες (40 άτομα) από τη Ραιδεστό και τις Σαράντα Εκκλησιές³³, *Τσικούντσα* (Μεγάλη Στέρνα) 13 οικογένειες (68 άτομα), για τις οποίες δεν σημειώνεται ο τόπος προέλευσής τους, *Καλίνοβο* (Σουλτογιανναίικα)³⁴ 13 οικογένειες (49 άτομα) από το Γιουβαλή, *Σούλοβο* (Αμάραντα) 87 οικογένειες (365 άτομα) που δεν σημειώνεται ο τόπος προέλευσής τους, *Τσιγδεμί* (Μεταμόρφωση) 24 οικογένειες (97 άτομα) από το Σαράϊ, *Ακίντζαλη* 2 οικογένειες (17 άτομα), για τις οποίες δεν αναφέρεται ο τόπος προέλευσής τους, *Κάτω Πορόια* 16 οικογένειες (66 άτομα) από τις Μέτρες³⁵, *Ανω Πορόια* 84 οικογένειες (347 άτομα), για τις οποίες δεν γνωρίζουμε τον τόπο προέλευσής τους, *Κράσταλι* (Κορώνα) 95 οικογένειες (337 άτομα) από το Καβάκι, Σαράϊ και Τσακηλί, *Μπουγιουκλή* (Ακρίτας) 11 οικογένειες (32 άτομα) από το Ορτάκιοϊ και τις Σαράντα Εκκλησιές και στο Έρτσελη (Αλεξάνδρα) μία οικογένεια (4 άτομα) από τη Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή). Στη *Σφεταπέκτα* (Αγία Παρασκευή) ήλθαν 7 οικογένειες (36 άτομα) από την Κολωνία

31. Για το Μελισσουργείο βλ. Β. Φραγκίδης, *Από το Καρς του Κανκάσου*.

32. Για την Πλανίτσα (Φύσκα) βλ. Α. Κοντοειδής, *Κιλικισιώτικα πατριδογραφικά θέματα Α'*, Αθήνα 1982, σ. 30 (στο εξής: *Κιλικισιώτικα πατριδογραφικά θέματα*). Πρβλ. Α. Κανατσούλης, *Ιστορία της Μακεδονίας μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 12.

33. Για τις Σαράντα Εκκλησιές βλ. Μ. Χριστόδουλος, *Περιγραφή ιστοριογεωγραφική της επαρχίας Σαράντα Εκκλησιών*, εν Αθήναις 1881· του ίδιου, *Η Θράκη και αί Σαράντα Εκκλησίαι μετά τινων διοικητικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων*, εν Κωνσταντινουπόλει 1897· Κ. Χατζόπουλος, «Η επαρχία 40 Εκκλησιῶν» *Θρακική Προσωπογραφία*, σσ. 181-203· *Κανονισμός διέπων τά Κοινοτικά της Έπαρχίας Σαράντα Εκκλησιῶν*, εν Κωνσταντινουπόλει 1908· Σ. Ψάλτης, *Θρακικά ἢ μελέτη περί τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῶν Σαράντα Εκκλησιῶν*, (χωρίς τόπο έκδοσης) 1905· Ι. Γιαννακόπουλος, *Εν Σαράντα Εκκλησίαις της Ανατολικῆς Θράκης*, Θεσσαλονίκη 1994· Ν. Καρασπ, *Efsaneden gercege Kirklareli*, (Οι Σαράντα Εκκλησιές από το μύθο στην πραγματικότητα), Kirklareli 1995.

34. Για την κοινότητα Καλίνοβο (Σουλταγιανναίικα) βλ. *Έθνικός Σύλλογος Διδασκάλων*, σσ. 99-100.

35. Για τις Μέτρες βλ. Π. Βαλσαμίδης, *Η Ιερά Μητρόπολις Μετρῶν και Αθύρων. Εκκλησιαστική εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα επί τη βάσει ανεκδότων κωδίκων (μέσα 18ου αιώνα-1927)* (ανεκδοτος διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1998· του ίδιου, «Σφραγίδες της επαρχίας Μετρῶν και Αθύρων», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας* 5 (1998) 295-305· Ε. Παπαθεοδώρου, *Μέτρες, Σωζούπολη, Γέφυρα*, Γέφυρα 1981.

της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες της Βουλγαρίας εγκαταστάθηκαν στα χωριά: *Μπρες* (Ακρολίμνη Μουριών) 7 οικογένειες (23 άτομα) από τη Λοϊράνη, *Σούγκοβο* (Αμάραντα) 24 οικογένειες (134 άτομα), για τις οποίες δεν αναφέρεται ο τόπος προέλευσής τους, *Ακίντσαλη* (Μουριές) 11 οικογένειες (37 άτομα) από τη Λοϊράνη, *Κάτω Πορόϊα* 24 οικογένειες (113 άτομα) από το Ορτάκιοϊ, *Ποταρός* (Δροσάτο) μία οικογένεια (5 άτομα) από τη Λοϊράνη και στο *Πόποβο* (Μυριόφυτο) μία οικογένεια (5 άτομα) από τη Στρώμιτσα. Σε δεκαέξι χωριά της περιφέρειας Αρχαγγέλων εγκαταστάθηκαν συνολικά 441 οικογένειες (1.816 άτομα). 357 οικογένειες (1.422 άτομα) προέρχονταν από τη Θράκη, 77 οικογένειες (358 άτομα) από τη Βουλγαρία και 7 οικογένειες (36 άτομα) από τη Μικρά Ασία (πίν. 4)³⁶.

Από τα τέλη του 1914 έως το 1915 εγκαταστάθηκαν στο Κιλκίς περίπου 35 οικογένειες από το Άκαλαν³⁷ της Βουλγαρίας. Το 1970 στο Κιλκίς κατοικούσαν 76 οικογένειες (208 άτομα)³⁸, ενώ σήμερα ζουν περισσότερες από 90 οικογένειες απόγονοι των Ακαλανιωτών³⁹.

Από επιστολή του αντιπροσώπου του διοικητικού τμήματος Αρχαγγέλων προς τον υποδιοικητή Κιλκίς, με ημερομηνία 11 Λεκεμβρίου του 1914, πληροφορούμαστε την πολιτική, οικονομική, εθνολογική και κοινωνική κατάσταση του τμήματος. Ο αντιπρόσωπος στην επιστολή του για τους πρόσφυγες, τους Τούρκους και τους βουλγαρόφωνους σημειώνει τα εξής: *είναι ανάγκη απόλυτος, να προέλθῃ ἀρωγὸς πρωτίστως ἡ πολιτεία καὶ νὰ συστήσῃ διὰ τῶν ὀργάνων αὐτῆς τὸν τρόπον καὶ τὰ μέσα, δι' ὧν θὰ δυνηθῶσι καὶ οἱ εἰς τὰ διάφορα χωρία ἐγκατασταθέντες πρόσφυγες καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ καὶ οἱ Χριστιανοὶ Βουλγαρόφωνοι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς διάφορα βιοποριστικὰ ἐπαγγέλματα καὶ δὴ εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀπέιρων ἐγκαταλελειμμένων γαιῶν ... εἶναι ἀνάγκη ἀπόλυτος, ὅπως ἡ ὑπηρεσία μεριμνήσῃ καὶ χορηγηθῶσιν ... ἐν πρώτοις τ' ἀπαραίτητα γεωργικὰ ἐργαλεῖα καὶ ἐκ δευτέρου νὰ ἐξαποστείλῃ ὡς ἄλλους ἀποστόλους διαφόρους γεωπόνους, ὅπως διδάξωσιν αὐτοὺς τὸν τρόπον τῆς καλλιεργείας τῆς τόσῳ προσοδοφόρου γωνίας ταύτης τῆς Μακεδονίας. Ο ἀντιπρόσωπος στην επιστολή του ἀκόμη τονίζει δύνатаί τις, νὰ ἐννοήσῃ καὶ τὴν κοινωνικὴν θέσιν τῶν κατοίκων, οἵτινες ζῶντες ἐν ἀρχηγόνῳ καταστάσει ἀγνοοῦσι τελείως τὰς ἐν γένει κοινο-*

36. ΙΑΜ. ΓΑΜ, φακ. 64, Ἐπιτροπὴ Ἐγκαταστάσεως Προσφύγων, πρὸς τὸν Γενικὸν Διοικητὴν Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 21 Αὐγούστου 1914.

37. Το Άκαλάν εκκλησιαστικά ἀνήκε στη μητρόπολη Λιτίσης. Βλ. Σ. Ψάλτης, *Ἡ Θράκη καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἐν αὐτῇ ἐλληνικοῦ στοιχείου*, ἐν Ἀθήναις 1919, σσ. 155,156. *Πίναξ γενικὸς τῶν ἐν τῇ Εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ ἐλληνικῶν σχολείων*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1902, σσ. 42-43.

38. Χ. Ζαφειριάδης, *Οἱ Ἀκαλανιώται καὶ τὸ χωριὸ τους. Σημειώματα καὶ ἀναμνήσεις*, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 51-53.

39. Γ. Εχέδωρος, *Ἱστορία του Κιλκίς (Ἡ μεταξὺ Πάϊκου καὶ Κρουσιῶν χώρα)*, Κιλκίς 21996, σσ. 368-369 (στο ἐξῆς: *Ἱστορία του Κιλκίς*).

νικάς και άνθρωπιστικάς αὐτῶν ὑποχρεώσεις, ἡ ὁποία ἐλπίζω σὺν τῷ χρόνῳ νὰ βελτιωθῆ ἐπαισθητῶς μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν μάλιστα τῶν Ἑλλήνων διδασκάλων⁴⁰.

Την περίοδο 1913-1914 με την εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία αρχίζει παράλληλα και η μαζική φυγή των μουσουλμανικών πληθυσμών της Μακεδονίας προς την Τουρκία, οι οποίοι θα εγκατασταθούν στην Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία⁴¹. Στις μεταναστεύσεις των Τούρκων από τη Μακεδονία αναφέρεται με δημοσιεύματά της⁴² η τουρκική εφημερίδα *Yeni Asır*⁴³ (Νέος Αιώνας) όπου μεταξύ άλλων διαμαρτύρεται για αυθαιρεσίες των Ελλήνων σε βάρος των Τούρκων στη Μακεδονία. Οι ίδιες αυθαιρεσίες των Ελλήνων καταγγέλλονται επίσης τη 10η Αυγούστου του 1914 και από το Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης με διακοίνωσή του στο Γενικό Διοικητή Μακεδονίας. Η διακοίνωση είναι γραμμένη στα γαλλικά και μεταφρασμένη στα ελληνικά και κάνει λόγο για βίαιες ενέργειες σε χωριά της Μακεδονίας που υποκινήθηκαν, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, από Έλληνες πρόσφυγες. Όσον αφορά στην περιοχή *Αβρέτ Χισάρ* (Κιλκίς), η διακοίνωση αναφέρει ότι οι Έλληνες πρόσφυγες κατέλαβαν τους καλλιεργημένους αγρούς των μουσουλμάνων και συμπεριφέρονταν σαν να ήταν νόμιμοι ιδιοκτήτες. Οι Αζίφ Αβδουλάχ Τσαούς, Μουσά Αγά και Χασάν Αγά είδαν τα 405 καλλιεργημένα στρέμματα τους να σφετερίζονται από τους Έλληνες πρόσφυγες⁴⁴. Σε άλλη περί-

40. *IAM, GAM*, φακ. 14, επιστολή του αντιπροσώπου του διοικητικού τμήματος Αρχαγέλων προς τόν υποδιοικητή Κιλκίς, Αρχάγγελου, 11 Δεκεμβρίου 1914.

41. Για τις μεταναστεύσεις των Τούρκων βλ. Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 113-130 (στο εξής: *Προσφυγική Ελλάδα*) του ίδιου, «Μετακινήσεις πληθυσμών μετά τους βαλκανικούς πολέμους. Η περίπτωση των Μουσουλμάνων της Μακεδονίας (1913-1914)», *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία. Πρακτικά ΙΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 1996)*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 317-332. Πρβλ. R. Karlınoğlu, *Bursa'da Mübadele (1923-1930 Yunanistan göçmenleri)* (Η ανταλλαγή στην Προύσα). (Οι πρόσφυγες από την Ελλάδα 1923-1930)), Istanbul 1999, σσ. 67, 120-122.

42. Βλ. Για τα σχετικά δημοσιεύματα της εφημερίδας *Yeni Asır* βλ. τη μελέτη του Σ. Πελαγίδη, *Προσφυγική Ελλάδα*, σσ. 114-117.

43. Η εφημερίδα ιδρύθηκε το 1895 στη Θεσσαλονίκη από τους Abdurrahman Arif Bilgin και Fazlı Necir και συνεχίζει να εκδίδεται από το 1924 στη Σμύρνη. Βλ. T. Parlak, *Yeni Asır'ın Selânik yılları — "Evlâd'ı Fatihan diyâr-ları" 1895-1924* (Τα χρονικά της Γενί Ασίρ στη Θεσσαλονίκη «Τα εδάφη των παιδιών του Φατίχ Σουλτάν Μεχμέτ»), İzmir 1986· Μ. Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης: συμβολή στην ιστορία του τύπου, Α' Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 299-315· Μ. Orhan Bayrak, *Türkiye' de gazeteler ve dergiler sözlüğü (1831-1993)* (Λεξικό των εφημερίδων και των περιοδικών της Τουρκίας (1831-1993)), Istanbul 1994, σσ. 156-157· H. Duman, *Osmanlı-Türk süreli yayınlari ve gazeteleri (1828-1928)* (Οθωμανικές-τουρκικές εκδόσεις και εφημερίδες (1828-1928)), Ankara 2000, σσ. 927-928.

44. *IAM, GAM*, φακ. 76, διακοίνωση του Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης προς τόν Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 10 Αυγούστου 1914. Οι Τούρκοι κάτοικοι της υποδιοίκησης Κιλκίς άρχισαν να αναχωρούν συστηματικά από τον Μάρτιο του 1914 για την Τουρκία. *IAM, GAM*, φακ. 14, επιστολή του υποδιοικητή Κιλκίς προς τον νομάρχη Θεσσαλονίκης,

πτωση Τούρκοι, και συγκεκριμένα οι κάτοικοι των χωριών Αρμιοπλή (Μεγάλη Βρύση) και Ορέβιστα (Πενκόδασο), όταν έφυγαν γκρέμισαν τις οικίες τους, επειδή δεν βρήκαν ενοικιαστές να τις νοικιάσουν⁴⁵. Δεν ήθελαν να εγκατασταθούν σε αυτές Έλληνες πρόσφυγες. Από έγγραφο του διοικητικού αντιπροσώπου του τμήματος Κάτω Θεοδωρακίου, με ημερομηνία 14 Δεκεμβρίου 1914, προς τον υποδιοικητή Κιλκίς διαβάζουμε *Ἡρεμία καὶ ἡσυχία ἀπόλυτος ὑπὸ τὴν ἐποψιν ταύτην κρατεῖ καθ' ὅλον τὸ τμήμα μου. Καὶ τὸ ἐλάχιστον κίνημα πολιτικῆς φύσεως δὲν ἐγένετο μέχρι τοῦδε ἐν αὐτῷ καίπερ κατοικουμένῳ ὑπὸ διαφόρων στοιχείων, ἥτοι ὑπὸ Χριστιανῶν-πρὸς τῆς Ἑλληνικῆς κατοχῆς φανατικῶν Βουλγάρων-Ὄθωμανῶν καὶ προσφύγων ὁμογενῶν. Οἱ Βουλγαρόφωνοι⁴⁶ κάτοικοι, ἐπίσης καὶ οἱ Τούρκοι ὄντες εὐχαριστημένοι ἐκ τοῦ τρόπου τῆς διοικήσεως τῶν Ἀρχῶν, διάγουν φιλησίχως, ἀσχολούμενοι προθύμως εἰς τὰ εἰρηνικὰ τῶν ἔργα. Τοσαύτη δὲ εἶναι ἡ εὐχαρίστησις των, ὥστε δὲν παύουσι νὰ περιγράψωσι τὴν καλὴν τῶν κατάστασιν εἰς τοὺς ἐν Βουλγαρία καὶ Τουρκία συγγενεῖς των προτρέποντες αὐτοὺς νὰ παλινοστήσωσι. Μόνον τὰ εἰς βάρος των συχνάκις διαπραττόμενα ὑπὸ τῶν σινοικοῦντων προσφύγων ἀδικήματα, ἐνοχλοῦσιν αὐτοὺς προκαλοῦντα τὴν δυσφορίαν*

Κιλκίς, 24 Δεκεμβρίου 1914.

45. ΙΑΜ, ΓΑΜ, φακ. 76, σημείωμα, με τίτλο: «Μεταναστεύσεις Μουσουλμάνων», έκθεσις χωρίς ημερομηνία (στο εξής: «Μεταναστεύσεις Μουσουλμάνων»).

46. Ο αντιπρόσωπος του διοικητικού τμήματος Κάτω Θεοδωρακίου στο ίδιο έγγραφο αναφέρει σχετικά: *Οἱ Βουλγαρόφωνοι πρὸ 25ετίας ἦσαν ὀρθόδοξοι ὑπὸ τὸ Πατριαρχεῖον, ἐδίδασκοντο τὰ Ἑλληνικά γράμματα χωρίς νὰ κατορθώνουσι νὰ ἐκμάθουσι τὴν Ἑλληνικὴν ποίη, ἐνεκα τῆς πλημμελεστάτης καὶ τὰ μάλιστα ἀμεθόδου διδασκαλίας καὶ τῆς καθόλου πεζότητος τῶν διδασκάλων τότε, περιοριζομένων εἰς μόνην τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τὴν δι' ἑλληνικῶν χαρακτήρων γραφὴν τῆς ἐπιτοπίου γλώσσης. Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν εἰκοσιπενταετῆς διάστημα, ἀπεχορήθησαν τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου ἐκκλησίας προσπλητισθέντες ὑπὸ τῆς Βουλγαρικῆς προπαγάνδας· τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τῆς Σερβικῆς τοιαύτης, διατηρηθέντες Πατριαρχικοί. Βραδύτερον οἱ πλείστοι ἐγένοντο Βούλγαροι καθολικοὶ ... Ἡ γλώσσα τὴν ὁποῖαν ὀμιλοῦσιν, εἶναι μικτὴ συνισταμένη ἀπὸ λέξεις Ἑλληνικὰς, Τουρκικὰς, Λατινικὰς καὶ πρὸ πάντων Σλαβικὰς. Οἱ γέροντες καὶ ἄνω τῶν 40 ἐτῶν ἡλικίας γράφουσι καὶ ἀναγινώσκουσιν Ἑλληνιστί, πλὴν ἐν τῇ γραφῇ μεταχειρίζονται βουλγαρικὰς λέξεις, φερίζοντες ὀλίγας μόνον Ἑλληνικὰς, τὰς ὁποίας παπαγιαστί ἐδιδάχθησαν καὶ ἐνθυμῶνται ἀκόμη ἀπὸ τὸν καιρὸν τῆς φοιτήσεως των εἰς τὸ Ἑλλ. σχολεῖον. Οἱ νέοι πάντες ἐδιδάχθησαν τὴν βουλγαρικὴν ἐν τῷ σχολείῳ. Ἢδὴ δὲ ἰδρυθείσης νικτερινῆς σχολῆς, μαθάνουσι τὴν Ἑλληνικὴν καὶ μετ' οὐ πολὺ θὰ ὦσιν εἰς θέσιν νὰ συνδιαλέγωνται ὅποσδήποτε καὶ γράφωσιν Ἑλληνιστί. Μεγάλην πρόοδον ἀπετέλεσαν οἱ κάτω τῶν 15 ἐτῶν ἡλικίας, ἥτοι οἱ φοιτῶντες νῦν εἰς τὸ σχολεῖον· ἔμαθον καὶ γράφουν τὴν Ἑλληνικὴν ἀνεκτὰ καλὰ. Ἴδια τὰ παιδιὰ καὶ τὰ κοράσια μέχρις ἐπτά ἐτῶν θανμισίως προόδουσαν καὶ ἔχουν προφορὰν ἀρίστην μὴ διακρινόμενα ὅτι εἶναι Βουλγαρόφωνα. Ἑλληνεῖς βουλγαρόφωνοι ὑπάρχουν ἐν Μυρσίῳ μόνον, διατηρήσαντες τὴν ἐθνικότητά των καὶ τὰ σχολεῖα των καὶ ἐν καιρῷ τῆς βουλγαρικῆς προμοκρατίας κατὰ τὸν Μακεδονικὸν ἀγῶνα, ὑπαγόμενοι ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπισκοπὴν Πολυανῆς (Δοϊράνης). Λατρηθήθηκε ἡ ορθογραφία καὶ ἡ στίξις του κεμμένου. ΙΑΜ, ΓΑΜ, φακ. 14, έγγραφο τοῦ διοικητικοῦ αντιπροσώπου τοῦ Κάτω Θεοδωρακίου πρὸς τὸν υποδιοικητὴ Κιλκίς, Κάτω Θεοδωράκι, 14 Δεκεμβρίου 1914.*

των και τὸ μῖσος μεταξύ των, καθισταμένοι τοῦ βίου των δυσκόλου ἢ νὰ μὴ εἶπω ἀβιώτου, μάλιστα ἠνάγκασαν τὰ τοιαῦτα οἰκογενεῖας τινὰς βουλγαροφώνους εἰς μετανάστευσιν. Από το ἴδιο ἔγγραφο πληροφοροῦμαστε ὅτι στο διοικητικὸ τμήμα Κάτω Θεοδωρακίου κατοικοῦσαν 9.458 μουσουλμάνοι, 2.605 πρόσφυγες και 2.498 βουλγαρόφωνοι. Το ἔγγραφο μας πληροφορεῖ ἀκόμη ὅτι ἐκτός ἀπὸ τους ἐλληνόφωνους πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν και ξενόγλωσσοι, ὅπως ἀπὸ την περιφέρεια της Στρώμνιτσας που μιλοῦσαν τη βουλγαρική και ἀπὸ τη Μικρὰ Ἀσία τη λαζική⁴⁷.

Την ἴδια περίοδο, μαζί με τους Ἕλληνες πρόσφυγες που ἦλθαν ἀπὸ τη Στρώμνιτσα και εγκαταστάθηκαν στο Κιλκίς και την περιφέρειά του ἦλθαν και ἀπὸ οκτὼ χωριά της περίπου 4.000 Τούρκοι, οἱ ὁποῖοι ἔμειναν περίπου ἓνα μήνα στο χωριὸ *Γιουντζίδες* (Κύμνα). Το Γραφεῖο Ἐργασίας ἀνέλαβε την περιθαλψη και την τροφοδοσία τους, με προοπτική νὰ τους προωθήσει σταδιακὰ στην περιφέρεια του Κιλκίς. Οἱ Τούρκοι ὁμως προτίμησαν νὰ πουλήσουν τις περιουσίες τους και νὰ φύγουν στη Μικρὰ Ἀσία με ἐξόδα της Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης⁴⁸.

Απὸ ἄλλα ἐπίσημα ἔγγραφα και αιτήσεις των προσφύγων πρὸς τη Γενικὴ Διοίκηση Μακεδονίας πληροφοροῦμαστε ὅτι στις αρχές Μαρτίου του 1916 το Γενικὸ Συμμαχικὸ Στρατηγεῖο ἀποφάσισε νὰ εκτοπίσει τους πρόσφυγες των κοινοτήτων *Γραμμάτινα*, *Σεΐδελη* (Ευζώνων), *Δαουτλή* (Επτάλοφος) και *Ερσελή* (Καλολίβαδο) της υποδιοίκησης Κιλκίς και νὰ κατεδαφίσει ὅλες τις οικίες τους⁴⁹. Τα Ἰταλικά και Γαλλικά στρατεύματα που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετέτρεψαν, κάνοντας τις ἀναγκαῖες ἐργασίες, τις οικίες των προσφύγων σε καταυλισμούς και οχυρωματικά ἔργα. Οἱ πρόσφυγες μαζί με τις οικίες τους εγκατέλειψαν τα ἐπιπλα και τα σκεῦη τους, καθὼς και τα χωράφια που εἶχαν σπείρει. Ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι ἐκτός ἀπὸ τις παραπάνω κοινότητες, ζημιές υπέστησαν και ἄλλες κοινότητες της υποδιοίκησης Κιλκίς (πίν. 1). Μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου (1914-1918) οἱ κάτοικοι των παραπάνω κοινοτήτων ζήτησαν ἀποζημιώσεις ἀπὸ την Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, υποβάλλοντας πρὸς τη Γενικὴ Διοίκηση Μακεδονίας καταλόγους, οἱ ὁποῖοι θεωρήθηκαν μάλιστα βάσιμοι και ἀληθεῖς⁵⁰. Συγκεκριμένα ἡ κοινότη-

47. Ὁ.π.

48. *IAM, ΓΑΜ*, «Μεταναστεύσεις Μουσουλμάνων». Πηβλ. Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγικὴ Ἑλλάδα*, σσ. 125, 453.

49. Οἱ οικίες της κοινότητας Γραμμάτινα κατεδαφίστηκαν ἀπὸ τα Ἰταλικά στρατεύματα, ἐκτός ἀπὸ το ναὸ της, ἐνὼ των κοινοτήτων Σεΐδελη, Λαουτλή και Ερσελή ἀπὸ τα Γαλλικά. *IAM, ΓΑΜ*, φακ. 94, ἐπιστολὴ της Διεύθυνσης Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας πρὸς τη Γενικὴ Διοίκηση Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2 Μαΐου 1919. *IAM, ΓΑΜ*, φακ. 94, κατάλογος ἐμφαίνων τὰς προξενειθείσας ζημίας εἰς τὸ χωριὸν Γραμμάτινα ὑπὸ τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων, Κουρκοῦτ, 14 Μαρτίου 1919 (στο ἐξῆς: Κατάλογος ἐμφαίνων τὰς προξενειθείσας ζημίας).

50. *IAM, ΓΑΜ*, φακ. 94, ἐπιστολὴ της Διεύθυνσης Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας πρὸς τη Γενικὴ

τα Γραμμάτινα που κατοικούνταν από 48 προσφυγικές οικογένειες δήλωσε ότι καταστράφηκαν 327 στρέμματα σίτου που αντιστοιχούσαν σε 32.700 δραχμές, 242 στρέμματα κριθής σε 19.520 δραχμές, 309 στρέμματα αραβόσιτου σε 22.370 δραχμές, 29 στρέμματα πατάτες σε 2.780 δραχμές, 10 στρέμματα φασόλια σε 1.000 δραχμές, 20 στρέμματα κουνιά σε 1.950 δραχμές, 124 στρέμματα καπνού σε 62.000 δραχμές, 4 στρέμματα σίκαλης σε 360 δραχμές, 68 στρέμματα λαχανόκηπων σε 20.500 δραχμές, 14 στάβλοι σε 7.300 δραχμές, 11 οικίες σε 7.050 δραχμές, 1 καφενείο σε 2.000 δραχμές και 1 όνος σε 500 δραχμές. Οι ζημιές ανέρχονταν συνολικά στο ποσό των 180.030 δραχμών (πίν. 6). Οι πρόσφυγες της κοινότητας Σείδελή παρουσίασαν κατάλογο⁵¹ με 22 οικογένειες (96 άτομα)· καταστράφηκαν 110 στρέμματα σίτου που ανέρχονταν σε 11.000 δραχμές, 101 στρέμματα κριθής σε 8.100 δραχμές και 5 στρέμματα βρώμης σε 600 δραχμές· οι ζημιές ανέρχονταν συνολικά στο ποσό των 21.110 δραχμών (πίν. 7)⁵². Στον κατάλογο της κοινότητας Δαουτλή⁵³ καταγράφονται 17 οικογένειες (72 άτομα), οι οποίες υπέστησαν ζημιές σε 127 στρέμματα σίτου και 115 στρέμματα κριθής με συνολική αξία εσοδείας που ανερχόταν στο ποσό των 21.100 δραχμών (πίν. 8). Και η κοινότητα Ερεσελή σε κατάλογο ζημιών της⁵⁴ αναφέρει 10 οικογένειες (53 άτομα), των οποίων καταστράφηκαν 67 στρέμματα σίτου και 45 στρέμματα κριθής με συνολική αξία εσοδείας που ανερχόταν στο ποσό των 10.300 δραχμών (πίν. 9). Από τις παραπάνω κοινότητες τις μεγαλύτερες ζημιές υπέστη η κοινότητα Γραμμάτινα⁵⁵. Οι κάτοικοί της σε αίτησή τους προς το Υπουργείο Γεωργίας, στο τμήμα της Διεύθυνσης Δημοσίων Κτημάτων, με ημερομηνία 15 Μαρτίου 1919 τόνιζαν τα εξής: *Τυγχάνοντες ἅπαντες πρόσφυγες ἐκ Μ. Ἀσίας ἐν ὄλῳ τεσσαράκοντι καὶ ὀκτῶ οικογένειαι, ἐγκατεστάθημεν εἰς τὸ χωρίον Γραμμάτινα τῆς περιφερείας Κιλκίς, ἔνθα καὶ διαμένοντες ἐπὶ διείτην κατορθώσαμεν ἵνα διὰ τῆς φιλοπονίας μας, ἀνακουφισθῶμεν ἐπὶ ὀλίγον, λησιμονοῦντες τῇ πικρία τοῦ προσφυγικοῦ ἡμῶν παρελθόντος. Δυστυχῶς ὁμως Ἐξοχώτατε λόγοι στρατιωτικοὶ ἀφ' ἐνός ἀφ' ἐτέτρου δὲ ἄλλοι λόγοι μᾶς ἠνάγκασαν ἵνα ἐγκαταλείψωμεν ἅπαντα τὰ σπαρτά μας καὶ σχεδὸν τὴν ἀκίνητον περιουσίαν μας ἀπάσαν εἰς τὴν διάθεσιν τῶν Συμμαχικῶν στρατευμάτων ... καὶ νὰ ἐγκατασταθῶμεν εἰς τὸ χωρίον Δαουτλή τῆς ἰδίας περιφερείας ... ἵνα ἀποζημιωθῶ-*

Διοίκηση Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2 Μαΐου 1919.

51. Ο κατάλογος υπογράφεται από τους Στρατή Μαθιέλη και Σταυρή Παναγιωτάκη.

52. *IAM, IAM*, φακ. 94, επιστολή της Διεύθυνσης Εποικιακού Μακεδονίας προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Κιλκίς, 2 Απριλίου 1919.

53. Τον κατάλογο υπογράφουν οι Αθανάσιος Λουλουδής και Γεώργιος Κωνσταντής.

54. Υπογράφεται από τους Θεοδόση Σκουλή και Περικλή Τριανταφύλλου.

55. Οι ζημιές στους αγρούς της κοινότητας έγιναν αρχικά από τα Ιταλικά στρατεύματα και στη συνέχεια από τα Γαλλικά. *IAM, IAM*, κατάλογος εμφαινίων τας προξενειθείσας ζημίας.

μεν διὰ τὴν ἐγκαταληφθεῖσαν περιουσίαν μας⁵⁶.

Το ρεύμα μετανάστευσης προς την περιοχή του Κιλκίς δεν σταμάτησε. Κανκασιοί πρόσφυγες συνέχισαν να εγκαθίστανται στην περιοχή μετά την κατάρρευση του τσαρικού καθεστώτος της Ρωσίας, το 1918⁵⁷. Συγκεκριμένα στο Κιλκίς εγκαταστάθηκαν το 1918⁵⁸ 5 οικογένειες από το χωριό Καρά-κίλισε⁵⁹. Το Μάιο του 1920 στο *Καραμπουνάρ* ήλθαν 15 οικογένειες από το Σουμπατάν⁶⁰, ενώ στο *Κράσταλη* 15 οικογένειες⁶¹. Το ίδιο έτος στην περιφέρεια του Κιλκίς εγκαταστάθηκαν στο *Χίρσοβο* (Χέρσο) οι κάτοικοι του χωριού Αρτός⁶², ενώ στα χωριά *Σαρί-Γκιόλ*, *Καραμπουνάρ* και στην πόλη του Κιλκίς

56. *ΙΑΜ, ΓΑΜ*, φακ. 94, αίτηση κατοίκων του χωριού Γραμματίνα προς το Υπουργείο Γεωργίας, Κιλκίς, 15 Μαρτίου 1919. Την αίτηση υπογράφουν ο πάρεδρος Χαρίτος Σπανούδης, οι επίτροποι: Νικόλαος Σερταρίδης, Αναστάσιος Παπαδόπουλος και Παναγιώτης Αναστασιάδης και 17 κάτοικοι της κοινότητας: Παύλος Μιχαηλίδης, Πρόδρομος, Ιορδάνης, ένας αγράμματος, Παναγιώτης Δημητρίου, Ιορδάνης Μαυρίδης, Μ. Παπαδόπουλος, Χρίστος Καριλίδης, Ηλίας Αδαμίδης, Ιωάννης Καριλίδης, Δημήτριος Μαχαιράς, Ιωάννης Ορφανίδης, Παντελής Μιχαηλίδης, Θεόδωρος Παπαδόπουλος, Συμεών Παπαδόπουλος, Αναστάσιος Ισαάκ και Θεόδωρος Λιντζεσελίδης. Πρβλ. *ΙΑΜ, ΓΑΜ*, φακ. 94, αίτηση προσφύγων Αγιαννητών προς τη Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, Κιλκίς, 18 Μαρτίου 1919.

57. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου (1914-1918) πολλοί Έλληνες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον Πόντο και τον Καύκασο. Το Μάρτιο του 1918 από το Κάρς έφυγαν 6.000 Έλληνες για τη Γεωργία, το βόρειο Καύκασο και το Κομπάν. Από τη 15η Ιανουαρίου έως την 1η Μαρτίου του ίδιου έτους κατέφυγαν στη Ρωσία από τις εκκλησιαστικές επαρχίες Χαλδέας 45.000, Ροδοπόλεως 4.862 και Τραπεζούντας 26.000 Έλληνες. Κ. Παπουλίδης, *Ο Έλ. Βενιζέλος*, σ. 135. Βλ. Π. Τοπαλίδης, *Ο Πόντος ανά τους αιώνες*, Δράμα 1939.

58. Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις*, σ. 34.

59. Χωριό της επαρχίας Καρς. Το Καρά-κίλισε ήταν παλιό χωριό. Οι κάτοικοί του ήταν άποικοι της περιοχής Αργυρουπόλεως και Καρά-ισάρ (Γιαρσαράτ) που είχαν εγκατασταθεί μετά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο το 1877-1878. Το 1913 υπήρχαν 1.102 κάτοικοι. Διατηρούσαν εκκλησία και πεντατάξιο δημοτικό σχολείο. Βλ. Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις*, σσ. 32-38· Ι. Λαυρεντίδης, *Η κατά τό 1895-1905 μετοικεσία*, σ. 42· Θ. Μωϊσίδης, *Τό Καρά-κίλισε*, Θεσσαλονίκη 1959. Πρβλ. Α. Καραθανάσης, *Ο κόλπος του Όρσανου και η περιοχή του. Όρσανί, Όφρύνιο, Γαληψός, Κάργιανη*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 126-127, 135.

60. Οι πρόγονοι του Σουμπατάν κατάγονταν από την περιοχή Μπαϊμπρούστ του Ερζερούμ. Κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1877-1878) μετανάστευσαν στο Κιουμπέτ της περιοχής Τσάλκας. Μετά την κατάληψη του Καρς από τους Ρώσους, μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν στο Σουμπατάν, καθώς και σε άλλα χωριά του Καρς. Οι κάτοικοι του Σουμπατάν ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι και υπάγονταν στη ρωσική μητρόπολη του Καρς. Είχαν μία εκκλησία αφιερωμένη στον άγιο Γεώργιο και τρία παρεκκλήσια: του αγίου Γεωργίου, του αγίου Παύλου και της Αναλήψεως. Διατηρούσαν ακόμη και ένα τετρατάξιο μικτό δημοτικό σχολείο. Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις*, σσ. 162-163. Για το Μπαϊμπρούστ βλ. Σ. Αγγελίδης, *Η ιστορία των ελληνικών εκκλησιών*, σ. 161.

61. Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις*, σ. 162.

62. Κοινότητα της επαρχίας Καρς. Οι κάτοικοι του κατάγονταν από τη Χερσιάνω του Πόντου. Κατά την απογραφή του 1913 είχε 1.034 κατοίκους. Διακρίνονταν για την εργατικότητα και τη φιλομάθειά τους. Ι. Λαυρεντίδης, *Η κατά τό 1895-1905 μετοικεσία*, σ. 414. Περισσότερα για την κοινότητα βλ. Ε. Παυλίδης, *Τό Άρτός του Κάρς*, Θεσσαλονίκη 1960.

οι κάτοικοι του χωριού Χαλίφ Ογλού⁶³. Στο Κιλκίς βρίσκουμε ακόμη ορισμένες οικογένειες από το Βεζίνκιοϊ⁶⁴. Προσφυγικές οικογένειες εγκαταστάθηκαν στο Κιλκίς και το 1921 από το χωριό Τσιπλαχλί⁶⁵.

Όσον αφορά στον τομέα της υγείας στο Κιλκίς και την περιφέρειά του τα πρώτα χρόνια της προσφυγιάς δεν υπήρχε οργανωμένη νοσηλευτική περίθαλψη, αλλά ούτε και νοσοκομείο με αποτέλεσμα οι πρόσφυγες να αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα υγείας. Οι ασθένειες ήταν ο εφιάλτης που τους ακολουθούσε μετά τον ξεριζωμό. Η ελονοσία, κυρίως, θέριζε τους πρόσφυγες, υπήρχαν όμως και άλλες αρρώστιες, όπως η φυματίωση και ο τύφος. Από έκθεση της Δημόσιας Υγείας Μακεδονίας πληροφορούμαστε ότι κατά το τελευταίο δεκαπενθήμερο του Μαΐου του 1921 διαπιστώθηκαν 56 κρούσματα εξανθηματικού τύφου από τα οποία τα 51 σημειώθηκαν σε συνοικισμούς των Καυκασίων προσφύγων και 5 στις περιφέρειες του Κιλκίς και Σιδηροκάστρου⁶⁶. Παρά τα μέτρα που έλαβε η πολιτεία, η ελονοσία εξακολουθούσε να θέριζει και η αντιμετώπισή της γινόταν πιο δύσκολη από τους ιατρούς. Οι πρόσφυγες στερούνταν φάρμακα και βασικά είδη διατροφής για να επιβιώσουν. Για το σκοπό αυτό η Διεύθυνση της Δημόσιας Υγείας Μακεδονίας έστειλε συνεχώς στους πρόσφυγες κρέατα, αλεύρι, ρύζι και γάλα⁶⁷. Για την καλύτερη αντιμετώπιση των ασθενειών των Καυκασίων προσφύγων της περιφέρειας του Κιλκίς η Διεύθυνση της Δημόσιας Υγείας Μακεδονίας αποφάσισε την 27η Σεπτεμβρίου του 1921 να διαιρέσει την περιφέρεια σε εννέα τομείς τοποθετώντας σε κάθε τομέα από ένα βοηθό ιατρό ως εξής⁶⁸:

α. *Τομέας Ηοτορού* (Λροσάτο). Ο τομέας περιελάμβανε τα χωριά: *Πο-*

63. Χωριό της επαρχίας Καρς. Οι κάτοικοί του μετανάστευσαν το 1856 από την Τατάλια. Το 1908 είχε 207 κατοίκους και το 1913, 507. Είχαν δική τους εκκλησία και δημοτικό σχολείο. Ι. Λαυρεντίδης, *Η κατά τό 1895-1905 μετοικασία*, σ. 448· Α. Λαΐζαρίδης, *Στατιστικοί πίνακες της εκπαίδευσως των Ελλήνων στόν Πόντο 1821-1922*, Αθήνα 1988, σ. 472.

64. Κοινότητα της επαρχίας Καρς. Οι κάτοικοί της μετανάστευσαν πριν το 1878 από διάφορες περιοχές του Πόντου. Σύμφωνα με την απογραφή του 1913 υπήρχαν 1.025 άτομα. Διατηρούσαν εκκλησία και τετρατάξιο δημοτικό σχολείο. Ι. Λαυρεντίδης, *Η κατά τό 1895-1905 μετοικασία*, σ. 415· Μ. Μαραβελάκης-Α. Βακαλόπουλος, *Οί προσφυγικές εγκαταστάσεις*, σ. 279 σημ. 4-6. Περισσότερα βλ. Σ. Σαμουηλίδης, *Τό χωριό Βεζίνκιοϊ*, Θεσσαλονίκη 1960.

65. Χωριό της επαρχίας Σαρή Καμής του νομού Καρς. Οι κάτοικοί του ήταν χριστιανοί Ορθόδοξοι και υπάγονταν στη μητρόπολη του Καρς. Η εκκλησία του χωριού ήταν αφιερωμένη στον άγιο Δημήτριο. Για τη μόρφωση των νέων λειτουργούσε μία εξατάξια δημοτική σχολή. Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Οί προσφυγικές εγκαταστάσεις*, σσ. 38-40.

66. *ΙΑΜ, ΓΑΜ*, φακ. 110, έκθεση περί της υγιεινής καταστάσεως της πόλεως και τών Καυκασίων προσφύγων πρὸς τήν Γενικήν Διοίκησην Θεσσαλονίκης, Μάιος 1921, αριθ. εγγράφου 23.

67. *ΙΑΜ, ΓΑΜ*, φακ. 110, έκθεση περί της υγιεινής καταστάσεως της πόλεως και τών προσφύγων Καυκασίων πρὸς τήν Γενικήν Διοίκησην Θεσσαλονίκης, Ιούνιος 1921, αριθ. εγγράφου 38.

68. *ΙΑΜ, ΓΑΜ*, φακ. 110, απόφαση του υπουργού υγείας προς την Διεύθυνση Δημόσιας Υγείας Μακεδονίας, Υπηρεσία Περιθάλψεως Προσφύγων, Θεσσαλονίκη, 27 Σεπτεμβρίου 1921.

τορό, Σούροβο (Αμάραντα), Γκόλα (Κορυφή), Αατλή (Καβαλλάρης) και Ντουρμπαλί (Σύνορο Μουριών). Ως έδρα του τομέα είχε οριστεί το Ποτορό και βοηθός ιατρού τοποθετήθηκε ο Βολδεμάρ Βολοσιακοβίτς.

β. *Τομέας Γραμμάτινας* (Ευκαρπία). Ο τομέας αυτός με έδρα τη Γραμμάτινα περιελάμβανε τα χωριά: *Γραμμάτινα*, *Ηράκλειο*, *Σερσεμί* (Ξυρόβρουση), *Αλέξιο* (Μυλοχώρι, Αντιγονειάς), *Μοράβτσα* (Αντιγόνηια) και *Σνάφτσα* (Κεντρικό). Βοηθός ιατρού τοποθετήθηκε ο Θεόδωρος Θεοδωρίδης.

γ. *Τομέας Κουσόβου* (Κοκκινιά). Ο τομέας Κουσόβου περιελάμβανε τα εξής χωριά: *Κούσοβο*, *Κιρκούτ* (Τέρπυλλος), *Μοτούλεβο* (Μεταξοχώρι)⁶⁹, *Πλάντσα* (Φύσκα), *Ραγίαν* (Βάθη) και *Μουζδέρκιοϊ* (Μελισουργείο). Ως έδρα του τομέα είχε οριστεί το *Κουσόβο*, ενώ καθήκοντα βοηθού ιατρού εκτελούσε ο Βόλδεμαρ Ζούμπαρεβ.

δ. *Τομέας Μουρσαλί* (Αμπελόφυτο). Περιελάμβανε τις κοινότητες: *Μουρσαλί*, *Παπράτ* (Ποντοκερασιά), *Ιοκονολί*, *Όντζα*, *Μαχαλά* (Παρόχθιο), *Μίροβο* (Ελληνικό) και *Δαουτλί* (Αμπελωχώρι) με έδρα το *Μουρσαλί*. Το αξίωμα βοηθού ιατρού ασκούσε ο Σάββας Καρέλλης.

ε. *Τομέας Σαρίκιοϊ* (Ποταμά). Ο τομέας αυτός περιελάμβανε τα χωριά: *Σαρίκιοϊ*, *Σέσλοβο* (Σεβαστό), *Τσομεζλί* (Διπόταμος) και *Γενή Μαχαλά* (Λειψύδρι). Έδρα του τομέα ήταν το *Σαρίκιοϊ*, ενώ βοηθός ιατρού διορίστηκε ο Αλέξανδρος Περεσβέτ-Σόλταν.

στ. *Τομέας Καραμπουνάρ* (Μαυρονέρι). Ο τομέας Καραμπουνάρ περιελάμβανε τα χωριά: *Καραμπουνάρ*, *Αποστολάρ* (Απόστολοι), *Γιόλ Όμπασι* (Πικρολίμνη), *Καρατζά-Καντί* (Καμπάνης), *Χασάν Όμπασί* (Πεδινό) και *Αμπάρκιοϊ* (Μάνδρες). Έδρα του ορίστηκε η κοινότητα *Καραμπουνάρ* και βοηθός ιατρού τοποθετήθηκε ο Βόλδεμαρ Πόσσε.

ζ. *Τομέας Αρμουτζί* (Μεγάλη Βρύση). Ο τομέας Αρμουτζί περιελάμβανε τις κοινότητες: *Αρμουτζί*, *Κιρέτα* (Χωρύνιο), *Αβρέτ-Χισάρ* (Γυναικόκαστρο)⁷⁰, *Νιουρσαλί*, *Ασικλί* (Λεβεντοχώρι), *Μυλάφτσα* (Ηλιόλουστο) και *Χίρσοβο* (Χέρσο). Η έδρα του τομέα ήταν το *Αρμουτζί*, ενώ βοηθός ιατρού διορίστηκε ο Ελευθέριος Λαζαρίδης.

η. *Τομέας Τσιτεμί* (Μεταμόρφωση). Ο τομέας αυτός περιελάμβανε τα χωριά: *Τσιτεμί*, *Κράσταλι* (Κορώνια), *Βλάνταγια* (Ακρίτας), *Τσιγουντσί* (Μεγάλη Στέρνα) και *Ερεσλί* (Κορομηλιές, Πλαγίων). Ως έδρα του τομέα είχε οριστεί το *Τσιτεμί*. Καθήκοντα βοηθού ιατρού ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Σιδηρόπουλος.

θ. *Τομέας Σμόλ* (Μικρό Δάσος). Ο τομέας Σμόλ περιελάμβανε τις κοινό-

69. Για την κοινότητα βλ. Α. Κοντοειδής, *Κιλκισιώτικα πατριδογραφικά θέματα*, σ. 30.

70. Βλ. Π. Τσαμαντουρίδης, *Το βυζαντινό κάστρο, (Αβρέτ Χισάρ)*. Παλιό Γυναικόκαστρο. Θεσσαλονίκη 1993.

τητες: *Σμόλ*, *Ματσίκοβο* (Εύζωνοι) και *Οριβίτσα* (Πευκόδασο). Έδρα είχε την κοινότητα *Σμόλ*. Βοηθός ιατρού τοποθετήθηκε ο Ξενοφών Πιαστόπουλος.

Στις αρχές Οκτωβρίου του 1921 η Διεύθυνση της Δημόσιας Υγείας Μακεδονίας αγόρασε για λογαριασμό της νοσοκομειακής μονάδας του Κιλκίς για την περίθαλψη των προσφύγων από τον φαρμακέμπορο Κ. Κολοτούρο 6.000 δισκία κινίνης των 0,30 gr., 200 δισκία καμφορούχου ελαίου των 0,20 gr. και 200 gr. ιωδίου. Το κόστος των φαρμάκων ανήλθε συνολικά στο ποσό των 4.336 δραχμών⁷¹.

Κατά τα έτη 1923-1926 οι πρόσφυγες εξυπηρετούνταν από μία μικρή νοσοκομειακή μονάδα της Επιτροπής Αμερικανικής Περιθάλψεως που στεγαζόταν στο Κιλκίς. Η μονάδα αυτή δεν ήταν σε θέση να καλύψει όλες τις ανάγκες των προσφύγων της περιοχής, αλλά η συμβολή της ήταν εξαιρετικά μεγάλη. Το 1926 η Επιτροπή Αμερικανικής Περιθάλψεως αποφάσισε να παραδώσει το μικρό αυτό νοσοκομείο στο ελληνικό κράτος, το οποίο ανέλαβε και τη συντήρησή του. Η νοσοκομειακή μονάδα τότε μετονομάστηκε σε Προσφυγικό Παράπηγμα Κιλκίς και βρισκόταν στο χώρο όπου σήμερα βρίσκεται η Λέσχη Αξιωματικών Φρουράς Κιλκίς. Στη συνέχεια ο εξοπλισμός του μεταφέρθηκε στο κτήριο που είχαν εγκαταλείψει το 1924 οι γαλλίδες καλογριές της Καθολικής μονής των Λαζαριστών⁷². Με την πάροδο του χρόνου και τη μεγάλη αύξηση του πληθυσμού στην περιοχή το μικρό νοσοκομείο δεν επαρκούσε για να καλύψει τη νοσηλεία των κατοίκων. Για το σκοπό αυτό αποφασίστηκε από τους τοπικούς φορείς να κτιστεί νοσοκομείο, που άρχισε να λειτουργεί το 1938⁷³.

Τη 14/27 Νοεμβρίου του 1919 στην πόλη του Νεϊγύ υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας η ομώνυμη συνθήκη από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον πρωθυπουργό της Βουλγαρίας Σταμπολίνσκη. Σκοπός της σύμβασης ήταν η μετανάστευση ελληνικών και βουλγαρικών πληθυσμών που ζούσαν στην Βουλγαρία και την Ελλάδα. Η πραγματική εφαρμογή της άρχισε από το

71. *IAM, GAM*, φακ. 110, απόφαση του υπουργού υγείας προς την Διεύθυνση Δημόσιας Υγείας Μακεδονίας, Υπηρεσία Περιθάλψεως Προσφύγων, Θεσσαλονίκη, 16 Οκτωβρίου 1921.

72. Το κτήριο κατασκευάστηκε το 1853 σύμφωνα με εντοπισμένη γαλλική επιγραφή που υπήρχε στην πρόσοψη της μονής. Το 1894 αγοράστηκε από το Ίδρυμα των Αδελφών του Ελέους του Αγίου Βικεντίου του Παύλου της καθολικής εκκλησίας και ήταν γραμμένο εικονικά στην αδελφή Μαρία Πορταλές, διότι η Οθωμανική αυτοκρατορία δεν αναγνώριζε σε νομικά πρόσωπα να έχουν στην κυριότητα τους κινητή και ακίνητη περιουσία. Το 1915 στη μονή εγκαταστάθηκαν τα συμμαχικά στρατεύματα. Περισσότερα για τη μονή βλ. Θ. Βαφειάδης, «Η Καθολική μονή καλογραίων», *Πρίσμα*, Μάιος 1999, τόμ. 9, σσ. 10-13· του ίδιου, *Κιλκίς ομιοτομική εξέλιξη. Αξιόλογα κτίρια*. (Αναπτυξιακή Κιλκίς), Κιλκίς 1995, σσ. 115-119· Ι. Σκούρτης, «Γαλλικά σχολεία της Θεσσαλονίκης και της περιφέρειάς της μετά το 1912», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912. Πρακτικά συμποσίου (Θεσσαλονίκη 1-3 Νοεμβρίου 1985)*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 350-351.

73. Βλ. Γ. Εχέδωρος, *Ιστορία του Κιλκίς*, σσ. 409-413· Κ. Γαβριηλίδης, «Πώς χτίστηκε το νοσοκομείο Κιλκίς», εφ. *Μαχητής του Κιλκίς*, 24 Φεβρουαρίου 1984 κ.ε.

Δεκέμβριο του 1922. Έτσι λοιπόν οι βουλγαρίζοντες που είχαν απομείνει στις επαρχίες Κιλκίς και Παιονίας μετανάστευσαν στη Βουλγαρία, ενώ από τη Βουλγαρία ήλθαν Έλληνες⁷⁴.

Τη 10η Αυγούστου του 1920 υπογράφηκε η συνθήκη των Σεβρών⁷⁵, η οποία παραχωρούσε στην Ελλάδα τη Λυτική και Ανατολική Θράκη με την Καλλίπολη⁷⁶ ως την Τσατάλτζα. Οι περισσότεροι πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης, που εγκαταστάθηκαν στο Κιλκίς και την περιφέρειά του αλλά και σε ολόκληρη τη Μακεδονία, επέστρεψαν στις εστίες τους. Αρωγός των προσφύγων υπήρξε η Πατριαρχική Κεντρική Επιτροπή, η οποία ιδρύθηκε την 24η Οκτωβρίου του 1918 με σκοπό την περίθαλψη, εγκατάσταση και απόδοση των περιουσιών των παλιννοστούντων προσφύγων του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου (1914-1918)⁷⁷. Η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε έως τη Μικρασιατική καταστροφή. Υπεγράφη τότε το πρωτόκολλο των Μουδανιών (27 Σεπτεμβρίου /11 Οκτωβρίου 1922), σύμφωνα με το οποίο ο ελληνικός στρατός διατάχθηκε μέσα σε 15 ημέρες να εκκενώσει την Ανατολική Θράκη και να αποσυρθεί δυτικά του ποταμού Έβρου⁷⁸. Μόλις άρχισαν να ριζώνουν οι πρόσφυγες, αναγκάστηκαν και πάλι να εγκαταλείψουν τις πόλεις και τα χωριά τους και να ξαναπάρουν, οριστικά πλέον, το δρόμο της προσφυγιάς στην Ελλάδα. Την περίοδο αυτή, εκτός από την Ανατολική Θράκη, κατέφυγαν στο Κιλκίς και στα γύρω χωριά του και Έλληνες από τον Πόντο⁷⁹.

Οι σχέσεις και τα εδαφικά προβλήματα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας

74. Για τη σύμβαση του Νεϊγύ βλ. Π. Μηλιώτης, *Ἡ ἐν Νεϊγύ σύμβασις τῆς ἐλληνοβουλγαρικῆς μεταναστεύσεως τῆς 14/27 Νοεμβρίου 1919 καὶ ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς*, Θεσσαλονίκη 1962. Πρβλ. Γ. Εξέδωρος, *Ἱστορία του Κιλκίς*, σσ. 386· Τ. Χατζηναστασίου, «Οἱ Ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Βουλγαρίας. Σύντομη ἱστορικὴ εἰσαγωγή», *Οἱ Ἕλληνες τῆς Βουλγαρίας. Ἐνα ἱστορικὸ τμήμα του περιφερειακοῦ ἐλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 71-74.

75. Βλ. Μ. Α-Φ. Frangulis, *Mémoire sur le Traité de Sévres*, London 1921· Μ. Paillares, *Le Kemalisme devant les alliés*, Constantinople 1922, σσ. 107-133, 170, 198.

76. Για την Καλλίπολη βλ. Ε. Λράκος, *Τὰ Θρακικὰ ἦτοι διαλέξεις περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν Σηληβρίας, Γάνου καὶ Χώρας, Μετροῦν καὶ Ἀθύρων, Μυριοφύτου καὶ Περιστάσιως, Καλλιποπόλεως καὶ Μαδυτοῦ*, τεύχος Α΄, Ἀθήνησι 1892, σσ. 93-136· Κ. Κωνσταντινίδης, *Καλλιπολις. Ἡ πόλις τῆς Θρακικῆς χερσονήσου, ἦτοι ἱστορικὴ καὶ τοπογραφικὴ αὐτῆς περιγραφὴ πολιτικῆ καὶ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως· ἀρχιερεῖς, διδάσκαλοι, μεγάλοι εὐεργέται, σχολεῖτα, πόροι, ἐμπόριον, βιομηχανία*, Ἀθήναι 1907· Κ. Λοῖζος, «Ἱστορία Καλλιπόλεως Ἀνατολικῆς Θράκης», *Θρακικά* 25 (1956) 7-148· Α. Βουδούρης, «Τετὰς μητροπόλεως Καλλιπόλεως πινὰξ ἀρχιερατευσάντων», *Ὁρθοδοξία* 24 (1949) 169-171· Κ. Βαφεΐδης, «Ἀνάλεκτα Καλλιπόλεως», *Θρακικά* 44 (1970) 39-135, 45 (1971) 25-67.

77. *Πατριαρχικὴ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ*, σ. 13, βλ. τις υπ' αριθμόν 1, 2, 7 και 10 στατιστικές.

78. Κ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία του Βόρειου Ἑλληνισμοῦ. Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 314 (στο εἶξ: *Ἱστορία του Βόρειου Ἑλληνισμοῦ*).

79. Βλ. Μ. Μακαρέλakis - Α. Βακαλόπουλος, *Οἱ προσφυγικὲς ἐγκαταστάσεις*, σσ. 92, 212, 300, 372, 379, 432. Για τους Έλληνες Πόντιους τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως βλ. Ι. Λαφεντίδης, *Οἱ ἐκ Σοβιετικῆς Ἑνώσεως Ἕλληνες Ποντιακῆς καταγωγῆς καὶ τὰ ἐκ τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης δικαιώματά των*, Ἀθήναι 1986.

μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, λύθηκαν οριστικά με την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης⁸⁰, που υπογράφηκε την 30ή Ιανουαρίου του 1923 και αποφασίστηκε να τεθεί σε ισχύ την 31η Μαρτίου του 1924⁸¹. Βασικό γνώρισμα της συνθήκης ήταν το υποχρεωτικό της ανταλλαγής των πληθυσμών. Σύμφωνα με τη συνθήκη καθιερωνόταν η απαγόρευση επανόδου στα εδάφη από τα οποία θα έφευγαν οι Έλληνες και οι Τούρκοι πρόσφυγες⁸². Εξαιρέση αποτέλεσαν⁸³ οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως, των νήσων Ίμβρου και Τενέδου⁸⁴ και οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Αντικής Θράκης.

Σύμφωνα με την ελληνοτουρκική σύμβαση οι μετανάστες, με βάση το άρθρο 8, είχαν το δικαίωμα να μεταφέρουν ολόκληρη την κινητή περιουσία τους. Αρμόδια αρχή για την εκκαθάριση της αξίας κινητών και ακινήτων ήταν η Μικτή Επιτροπή⁸⁵, η οποία επικύρωνε την αξία της. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι πρόσφυγες μετέφεραν μαζί τους εικόνες, ιερά σκεύη, βιβλία κ. ά. Σήμερα όλα αυτά τα αντικείμενα κοσμούν ναούς του Κιλίκις και της περιφέρειάς του.

Οι πρόσφυγες και πάλι αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα επιβίωσης. Από επιστολή της υποδιοίκησης Κιλίκις, με ημερομηνία 11 Σεπτεμβρίου του 1924, προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, πληροφορούμαστε ότι ο υποδιοικητής Κιλίκις έστειλε τον ιατρό Σ. Ζαφειριάδη να αντιμετωπίσει την ελονοσία, που είχε γίνει αιτία να χάσουν πολλοί πρόσφυγες τη ζωή τους. Οι κάτοι-

80. Για τη συνθήκη της Λωζάννης βλ. *Πράξεις υπογραφείσας εν Λωζάννη τη 30 Ιανουαρίου και τη 24 Ιουλίου 1923*, (έκ του Έθνικου τυπογραφείου) εν Αθήναις 1923. *Σύμβαισις περί τής ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών Έλληνιστί και Τουρκιστί (υπογραφείσας εν Λωζάννη τη 30 Ιανουαρίου 1923) και αί δηλώσεις του άρχηγού των ελευθεροφρόνων κ. Ιωάννου Μεταξά, εν Αθήναις 1924* (στο εξής: *Πράξεις υπογραφείσας εν Λωζάννη*)· Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκην της Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928)*, Θεσσαλονίκη 1977· Τ. Aghnide, *The Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the Light of the Treaty of Lausanne*, New York 1964· Κ. Αγι, *Büyük mübadele. Türkiye'ye zorunlu göç (1923-1925)* (Η μεγάλη ανταλλαγή. Η υποχρεωτική μετανάστευση προς την Τουρκία (1923-1925)), Istanbul 1995.

81. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, σ. 503.

82. Α. Τσουλούφης, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμησις των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών*, Αθήνα 1989, σ. 47 (στο εξής: *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών*).

83. Βλ. το άρθρο 2 της συνθήκης της Λωζάννης. *Πράξεις υπογραφείσας εν Λωζάννη*, σ. 65. Ως εγκατεστημένοι χαρακτηρίζονταν, σύμφωνα με τη σύμβαση, οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως πριν από την 30ή Οκτωβρίου του 1918 και οι μουσουλμάνοι που διέμεναν ανατολικά της ελληνοβουλγαρικής συνοριακής γραμμής του 1913, δηλαδή τη Αντική Θράκη. Α. Τσουλούφης, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών*, σσ. 50, 172-173.

84. Για τους ελληνορθόδοξους Τούρκους υπηκόους βλ. Α. Σπασάρης, *Ο ιδιαίτερος προσωπικός θεσμός του ελληνορθόδοξου Τούρκου υπηκόου* (άρθρον 42 συνθήκης Λωζάννης). *Η νομική κατάσταση του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Αθήνα 1947.

85. *Πράξεις υπογραφείσας εν Λωζάννη*, σ. 67· Α. Τσουλούφης, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών*, σ. 94.

κοι του Κιλκίς, τώρα με τα νέα μέτρα, ήταν εφοδιασμένοι με δισκία κινίνης. Συγκεκριμένα κάθε οικογένεια είχε 50-100 δισκία κινίνης. Το πρόβλημα δεν ήταν μόνο στην πόλη του Κιλκίς αλλά και στη γύρω περιοχή. Η κοινότητα Κάτω Θεοδωρακίου είχε εφοδιαστεί από την υποδιοίκηση Κιλκίς με 20.000 δισκία κινίνης και 750 ενέσεις. Ακόμη είχε μεταφερθεί από την κοινότητα Παπράτ ένα αντιελονοσιακό συνεργείο να χορηγεί καθημερινά στους κατοίκους κινίνη και να παρέχει βοήθεια στους ασθενείς πρόσφυγες. Από το έγγραφο του υποδιοικητή μαθαίνουμε ότι οι κάτοικοι της κοινότητας Άνω Θεοδωρακίου αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα. Στο έγγραφο τονίζονταν τα εξής: *Δυστυχώς όμως η κατάσταση των τελευταίως έποικισθεισών εις Άνω Θεοδωράκι οικογενειών εκ Πόντου είναι άθλιεστάτη καθόσον οὔτοι πλην τῶν ῥακῶν ἄτινα φέρουσι ὡς ἐνδύματα στεροῦνται παντός ἄλλου ἐνδύματος καὶ κλινοστρώμνης.* "Απαντες οὔτοι πυρέσσοντες κατάκεινται ἐντὸς τῶν οἰκιῶν τῶν ἐπὶ τοῦ χώματος ἄνευ στρωμνῆς, ἄνευ κλινοσκεπασμάτων ῥιγῶντες ἐκ τοῦ ψύχους καὶ στερούμενοι ἐντελῶς τροφῆς. Η υποδιοίκηση Κιλκίς μοίρασε στους πρόσφυγες μερικά κουτιά γάλα για τα παιδιά, 100 οκάδες ρύζι, λάδι και 150 δράμια σαπούνι σε κάθε οικογένεια να πλύνουν τα ενδύματά τους. Ο υποδιοικητής πρότεινε ακόμη να συνέλθει το κοινοτικό συμβούλιο του Κάτω Θεοδωρακίου, το οποίο τελικώς ψήφισε να δοθούν 2.000 δραχμές για την άμεση περίθαλψη των τελείως απόρων ασθενών, ενώ παράλληλα ζητούσε από τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης να στείλει ενδύματα και κλινοσκεπάσματα σε 200 περίπου άτομα⁸⁶. Σε άλλη επιστολή της υποδιοίκησης Κιλκίς, με ημερομηνία 13 Οκτωβρίου του 1924, προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, ο υποδιοικητής ζητούσε από τη Διεύθυνση Περιθάλψεως *ἵνα μᾶς ἀποστείλῃ διὰ τοῖς κατοίκους τοῦ Ἄνω-Θεοδωράκι κλινοσκεπάσματα, καθόσον ἀρξαμένη ἤδη τῆς περιόδου τῶν φθινοπωρινῶν βροχῶν, ὁ καιρὸς εἰς τὰ ὄρεινά ἐκεῖνα μέρη κατέστη ψυχρότερος ἀσθενεῖς δὲ καὶ ἐξηντημένοι ἐκ τῆς ἐλονοσίας ὀργανισμοὶ δὲν θὰ κατορθώσωσιν νὰ ἀντέξωσιν εἰς τὸ ἐπερχόμενον ψῦχος*⁸⁷. Η Διεύθυνση Περιθάλψεως έλαβε στα σοβαρά την κατάσταση που επικρατούσε στις κοινότητες Άνω Θεοδωρακίου και Κάτω Θεοδωρακίου και έστειλε φάρμακα, καθώς και ένα βοηθό ιατρού. Χάρη στις συντονισμένες προσπάθειες του υποδιοικητή και των άλλων αρχών της περιοχής το πρόβλημα της περιθάλψης λύθηκε σταδιακά. Από έγγραφο της Διεύθυνσης Περιθάλψεως πληροφοροῦμαστε ότι έως τα τέλη Οκτωβρίου του 1924, στην περιφέρεια Κιλκίς, η ιατρική περίθαλψη στους πρόσφυγες διεξάγονταν κανονικά

86. ΙΑΜ, ΓΑΜ, φακ. 67, έγγραφο του υποδιοικητή Κιλκίς προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, 11 Σεπτεμβρίου 1924.

87. ΙΑΜ, ΓΑΜ, φακ. 67, έγγραφο του υποδιοικητή Κιλκίς προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, 13 Οκτωβρίου 1924.

και δεν υπήρχαν κρούσματα επιδημιών⁸⁸.

Την Άνοιξη του 1925 από την Ανατολική Ρωμυλία έλαβαν το δρόμο της προσφυγιάς και άλλοι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στην Μακεδονία. Στο Κιλκίς και την περιφέρειά του εγκαταστάθηκαν 304 οικογένειες (1.233 άτομα) από τη Στενιμάχο⁸⁹. Αυτές εγκαταστάθηκαν στο Κιλκίς την άνοιξη του 1926 μετά από εξάμηνη διαμονή τους στο *Χαριάνκιοϊ* (Κορδελιό, Ελευθέριο) Θεσσαλονίκης⁹⁰. Οι Στενιμαχιώτες, όπως και οι άλλοι πρόσφυγες, τα πρώτα χρόνια αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα, αλλά κατόρθωσαν να επιβιώσουν. Έκτισαν οι ίδιοι τις οικίες τους με μεράκι και τέχνη. Οι πρόσφυγες για να θιμούνται τις πατρίδες τους έδωσαν ονομασίες σε οδούς του Κιλκίς, όπως «Στρωμνίτσης», «Πόντου», «Φιλιππουπόλεως», «Στηνημάχου», «Ανατολικής Ρωμυλίας» κ.ά. Στο Κιλκίς ακόμη εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από τη Μεσημβρία⁹¹, τον Πύργο και τη Βάρνα.

Όσον αφορά στην παιδεία σε ολόκληρο τον καζά Αβρέτ Χισάρ στις αρχές του 20ού αιώνα λειτουργούσαν τρία μόνο ελληνικά σχολεία και αυτά σε χωριά του νότιου τμήματός του. Συγκεκριμένα ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν στα χωριά *Αμπάρκιοϊ*, *Αμάτοβο* (Ασπρος)⁹² και *Βαρδαρόφτσα* (Αξιλοχόρι)⁹³. Αντίθετα οι Βούλγαροι, εκτός από την πόλη του Κιλκίς, όπου λειτουργούσαν εκπαιδευτήρια με 519 μαθητές, διατηρούσαν σχολεία και σε δεκαέξι άλλα χωριά του καζά⁹⁴. Στον καζά λειτουργούσαν ακόμη και τουρκικά σχολεία. Κατά το σχολικό έτος 1910-1911 στην πόλη του Κιλκίς λειτουργούσαν τρία τουρκικά

88. *IAM. GAM.* φακ. 67, έγγραφο της Δημόσιας Υγείας Μακεδονίας προς τον Γενικό Λογικητή Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 31 Οκτωβρίου 1924.

89. Για τη Στενιμάχο βλ. Κ. Μυρτίλος Αποστολίδης, *Ο Στενιμάχος ήτοι συνοπτική της πόλεως Στενιμάχου ιστορία από των παλαιών μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα 1929, σ. 81· Π. Παπαχριστόπουλος, «Ο δεύτερος κώδικας των σχολείων Στενιμάχου Άν. Ρωμυλίας», *ΑΘΛΓΘ* 9 (1942-1943) 5-27· Δ. Κ. Βογαζλής, «Ελληνικά μοναστήρια και θέρετρα της βορεινής Ροδοπης (περιφέρειας Φιλιππουπόλεως και Στενιμάχου)», *ΑΘΛΓΘ* 14 (1947-1948) 99-156· Γ. Λεμονιδης, «Η Στενιμάχος μέσα στον ελληνισμό της Ανατολικής Ρωμυλίας», *Άρχαιον Θρακίας* 39 (1976) 77-118· του ίδιου, «Όταν η ιστορία γράφεται Βουλγαριστί», *Θρακικά* 3 (1980-1981) 65-80· Α. Γεωμίδης, «Χαμένες ελληνικές έστιες της Ανατολικής Ρωμυλίας», *Θρακικά* 5 (1985-1987) 112-180· Α. Λοζιάδης, «Οι Μοραλίδες της Στενιμάχου», *Θρακικά*, παράρτημα 3 (1931) 253· Κ. Δαρνής, *Ο Άπόστολος Δοξιάδης ό αγωνιστής και ό άνθρωπος*, Αθήνα 1974.

90. Γ. Εχέδορος, *Ιστορία του Κιλκίς*, 387.

91. Για τη Μεσημβρία βλ. «Διωγμός Όρθοδόξων. Έκθεσις του πανιερω. μητροπολίτου Μεσημβρίας», *ΕΑ* 32 (1908) 73· «Η έν Βουλγαρία και Ανατολική Ρωμυλία κατάστασις», *ΕΑ* 31 (1907) 121· «Χάριν της Ιστορίας», *ΕΑ* 30 (1906) 435-437· Κ. Μαργαρίτης, *Η Μεσημβρία του Εύξεινου τ. Α'*, Αθήνα 1945· του ίδιου, «Η Μεσημβρία ως επισκοπή, αρχιεπισκοπή και μητροπολις», *ΑΘΛΓΘ* 6 (1939-1940) 21-24· του ίδιου, «Η Μεσημβρία παρ' Εύξεινω», *ΑΘΛΓΘ* 21 (1956) 5-24

92. Για την κοινότητα Αμάτοβου βλ. *Έθνικός Σύλλογος Διδασκάλων*, σσ. 90-91.

93. Για την κοινότητα Βαρδαρόφτσα βλ. *ό.π.*, σσ. 92-94.

94. Σ. Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Έλληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 77.

σχολεία και στα χωριά: *Ραγιάν, Ιφνίτσα, Παπράτ, Σαρή Κιόλ, Κασημλή* (Χειμαδιό), *Κιζλή* (Παρθένιο) και στο *Κιουρκχούτ*⁹⁵. Στην περιοχή του Κιλκίς, έως την απελευθέρωσή του το 1913 από τους Βούλγαρους⁹⁶, ζούσαν ολιγάριθμοι Έλληνες⁹⁷ και ήταν επόμενο να μην υπάρχουν ελληνικά σχολεία. Μετά την απελευθέρωση του Κιλκίς από τον ελληνικό στρατό έχουμε την εγκατάσταση των προσφύγων οι οποίοι ίδρυσαν ελληνικά σχολεία για τη μόρφωση των νέων. Σύμφωνα με έγγραφο του υποδιοικητή Κιλκίς προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, με ημερομηνία 16 Νοεμβρίου 1914 πληροφορούμαστε μεταξύ άλλων και την εκπαιδευτική κατάσταση της υποδιοίκησης, καθώς και των διοικητικών τμημάτων της. Συγκεκριμένα στην υποδιοίκηση Κιλκίς καταγράφονται εξήντα έξι κοινότητες. Ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν στις κοινότητες: *Αρμουτσή, Ασικλάρ, Αμπάρ-Κιοϊ, Αλέξια, Γραμμάτινα, Γενή Μαχαλέ, Γκιόλ-Όμπαση, Λραγομιάρ, Λουρασαλή* (Μεσιανό), *Κιουρκχούτ, Καράμπουρνού, Κιλκίς, Μουτούλοβο, Σαρί-Γιόλ, Σαρή-Κιοϊ, Σερσεμλή και Χασάν-Όμπαση*. Ο υποδιοικητής, στο διοικητικό τμήμα Κάτω Θεοδωρακίου, σημειώνει εβδομήντα εννέα κοινότητες. Ελληνικά σχολεία υπήρχαν στις κοινότητες: *Ραγιάν, Πλανίτσα, Κούσοβο, Μουξδερέκ, Σνέφτσα, Μοράφτσα, Ποπράτ και Μύροβο*. Και στο διοικητικό τμήμα Αρχαγγέλων αναφέρει τριάντα τέσσερις κοινότητες, από τις οποίες μόνο σε δύο κοινότητες λειτουργούσαν ελληνικά σχολεία: *Ποταρός και Σούρλοβο*. Ο υποδιοικητής αναφέρει ακόμη ότι υπό ίδρυση βρισκόνταν ελληνικά σχολεία στις κοινότητες: *Πέϊκοβο, Μπασμαχλέ, Κολιμπαλάρ* (Πλαγιοχώρι), *Μουζγαλή, Κιουλελή* (Πυργωτός) και *Κράσταλη*, ενώ στις κοινότητες *Αμάτοβο, Δογάντζα* (Γερακάριο)⁹⁸, *Καλλίνοβο, Μουρσαλή, Βλαδία, Γενσεκλή* (Ρευματιά) και *Μπουγιουκλή* δεν υπήρχαν ελληνικά σχολεία. Τέλος, ο υποδιοικητής μας πληροφορεί και για τα τουρκικά σχολεία που λειτουργούσαν στην υποδιοίκησή του (πίν. 5)⁹⁹. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η εφορεία των ελληνικών εκπαιδευτηρίων του Κάτω Θεο-

95. Π. Βαλαμίδης, «Τα τουρκικά σχολεία στο σαντζάκι Θεσσαλονίκης κατά το σχολικό έτος 1910-1911», *Μακεδονικά* 31 (1997-1998) 365-366.

96. Για τα γεγονότα που συνέβησαν από τους Βούλγαρους κατά τα έτη 1912-1913 βλ. *Λίβουλγαρικοί όμητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη 1912-1913: γεγονότα, εκθέσεις, έγγραφα, επίσημοι μαρτυρίες*, έν. Αθήνας 1914, σσ. 66-68.

97. Ν. Ίγγλέσης, «*Οδηγός της Ελλάδος*», σ. 78· Χ. Πούλιος, «Διοικητική διαίρεσις της Μακεδονίας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (Παμμακεδονικού Συλλόγου), έτος Δ' 1911, έν. Αθήνας 1911, σ. 163.

98. Για την κοινότητα Δογάντζα βλ. Α. Κοντοειδής, *Κιλκισιώτικα πατριδογραφικά θέματα*, σσ. 18-41· του ίδιου, «Παραλειπόμενα στίς παραστάσεις του «Λαζάραγα», *Άρχεϊον Πόντου* 36 (1979) 256-257 (στο εξής: *Παραλειπόμενα στίς παραστάσεις*).

99. *ΙΑΜ, ΓΑΜ*, φακ. 14, πίναξ τās έν τή ύποδιοίκηση Κιλκίς ύπαγομένas πόλεις, κώμαs και χωριά μετά τών τυχόν έν αύταιs έγκατεστημένων Άρχών, Κιλκίς, 16 Νοεμβρίου 1914. Πρβλ. *Γενική Διοίκησιs Μακεδονίas Σύλλογη όργανικών διατάξεων, έγκυκλιών, διαταγών και οδηγιών του Γενικού Διοικητού Μακεδονίas έκδοθηίαι κατά τό έτος 1914*, έν Θεσσαλονίκη 1914.

δωρακίου, για να αντιμετωπίσει τα οικονομικά προβλήματα των σχολείων της, αγόρασε φωτοκάρτες¹⁰⁰, τις οποίες πουλούσε προς όφελος των εκπαιδευτηρίων της· το ίδιο έκαναν, πιθανόν, και άλλες κοινότητες της περιφέρειας του Κιλκίς. Οι φωτοκάρτες κυκλοφορούσαν με αποτυπώματα της σφραγίδας των εκπαιδευτηρίων της κοινότητας Κάτω Θεοδωρακίου¹⁰¹. Χαρακτηριστική είναι η έκθεση του επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων του Κιλκίς προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, από την οποία πληροφορούμαστε ότι από το 1913 έως το 1925 η περιοχή του Κιλκίς αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα στον τομέα της παιδείας. Ο επιθεωρητής μεταξύ άλλων τόνιζε τα εξής: *ἀπό τοῦ 1913 μέχρι τῆς σήμερον, τολμῶμεν νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ περιφέρεια αὕτη μένει ἄνευ ἐπιθεωρητοῦ, διότι καὶ οἱ ἐκάστοτε διορισθέντες πολὺ ὀλίγον διάστημα εἰργάσθησαν ἐνταῦθα, ἐπιζητήσαντες, ἄλλοι μὲν τὴν μετάθεσίν των, ἄλλοι δέ, παραιτηθέντες ἢ καὶ ἐπιδιώξαντες εἰς ἄλλα νὰ διορισθῶσι θέσεις¹⁰²*. Όπως αντιλαμβανόμαστε από την έκθεση του επιθεωρητή η περιοχή αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα, διότι αυτό το χρονικό διάστημα συμπίπτει με τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913), τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918) και τη Μικρασιατική καταστροφή. Την περίοδο αυτή οι κάτοικοι προσπαθούσαν να επιβιώσουν και δεν είχαν τις δυνατότητες να ασχοληθούν ιδιαίτερα με την παιδεία τους. Τα πράγματα άρχισαν να βελτιώνονται μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923).

Από έγγραφο της υποδιοίκησης Κιλκίς προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, με ημερομηνία 10 Δεκεμβρίου 1924, πληροφορούμαστε ότι στο Κιλκίς λειτουργούσαν ένα νηπιαγωγείο, ένα τριτάξιο δημοτικό σχολείο αργέων, ένα παρθενγωγείο και ένα τριτάξιο ημιγυμνάσιο. Ως δημοτική σχολή της πόλεως του Κιλκίς σύμφωνα με το έγγραφο του υποδιοικητή Κιλκίς χρησιμοποιούνταν μία παλιά οικία γνωστή με το όνομα Δανέφ που είχε επισκευαστεί με την υλική υποστήριξη των κατοίκων. Το ημιγυμνάσιο λειτουργούσε σε μία οικία με δύο δωμάτια, η οποία και αυτή πρόσφατα είχε επισκευαστεί, ενώ για το παρθενγωγείο και το νηπιαγωγείο χρησιμοποιούνταν ένας παλαιός στρατώνας με τρία διαμερίσματα. Σε κάθε διαμέρισμα διδάσκονταν ταυτοχρόνως δύο τάξεις μαθητριών. Ο υποδιοικητής στο έγγραφό του τόνιζε *Ἄλλ' ἡ ἰδιωτικὴ ὑποστήριξις δὲν δύνатаι νὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀνε-*

100. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας εντοπίσαμε μία φωτοκάρτα της κοινότητας Κάτω Θεοδωρακίου που φέρει αποτύπωμα της σφραγίδας της εφορείας των εκπαιδευτηρίων της, η οποία στάλθηκε από Γάλλο στρατιώτη, την 29η Ιουλίου του 1916, στη Γαλλία.

101. Η σφραγίδα έχει σχήμα κυκλικό και φέρει περιμετρικά την επιγραφή «Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΩΝ ΚΑΤΩ ΘΕΟΔΩΡΑΚΙΟΥ», ενώ στο κέντρο εν μέσω δύο κλάδων απεικονίζεται το σύμβολο της σοφίας που κρατάει ένα βιβλίο και από κάτω αναγράφεται το έτος 1913.

102. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φακ. 60, έκθεση του επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων Κιλκίς προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, 9 Ιανουαρίου 1925 (στο εξής: *έκθεση του επιθεωρητού δημοτικών σχολείων Κιλκίς*).

γείρη καί σχολικά κτήρια πρὸς στέγασιν τῶν ὑπολοίπων μαθητῶν τοῦ ἡμιγυμνασίου, δημοτικοῦ θηλέων καὶ νηπιαγωγείου στη συνέχεια ζητούσε ἀπὸ τὸ Υπουργεῖο Παιδείας τὴν ἀνέγερση στὸ Κιλκίς ἐνὸς σχολικοῦ κτηρίου γιὰ τὴ στέγαση ἀμφοτέρων τῶν δημοτικῶν σχολείων, ἀρρένων καὶ θηλέων, καθὼς καὶ τοῦ νηπιαγωγείου¹⁰³. Τὰ προσωρινὰ κτήρια ποὺ χρησιμοποιοῦνταν δὲν ἦταν κατάλληλα γιὰ τοὺς μαθητὲς τῆς πόλεως.

Σύντομα ὅμως οἱ συνθήκες βελτιώθηκαν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων αὐξήθηκε. Στὸ Κιλκίς καὶ τὴν περιφέρειά του κατὰ τὸ σχολικὸ ἔτος 1924-1925 λειτουργοῦσαν, συνολικὰ ογδόντα δημοτικὰ σχολεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο ἦταν πεντατάξια (ἀρρένων καὶ θηλέων ποὺ λειτουργοῦσαν στὸ Κιλκίς), δεκατρία διτάξια μικτὰ, εβδομήντα μονοτάξια μικτὰ καὶ πέντε νηπιαγωγεία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα ἦταν διτάξιο (ποὺ λειτουργοῦσε στὸ Κιλκίς), ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἦταν προσαρτημένα σὲ δημοτικὰ σχολεῖα. Ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι ἀπὸ τὰ ογδόντα δημοτικὰ σχολεῖα τὰ ἐξήντα πέντε ἦταν παλιά, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα δεκαπέντε λειτούργησαν μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων. Τὰ 9/10 τῶν σχολείων στεγάζονταν μέσα σὲ μικρὲς οἰκίες, τὶς ὁποῖες ἐκτίσε ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐποικισμοῦ γιὰ τὰ παιδιὰ τῶν προσφύγων. Σὲ ὅλα τὰ σχολεῖα ὑπῆρχε τὸ ἀνάλογο διδακτικὸ προσωπικὸ, ἐκτὸς ἀπὸ οκτὼ θέσεις ποὺ ἦταν κενές. Σύμφωνα με τὴν ἐκθεση τοῦ ἐπιθεωρητῆ Κιλκίς, ἐπρόκειτο νὰ ἰδρυθοῦν στὰ ἐπόμενα χρόνια ἀκόμη εἴκοσι περίπου σχολεῖα. Στὰ σχολεῖα δίδασκαν συνολικὰ εβδομήντα ἕξι δημοδιδάσκαλοι, εἴκοσι δημοδιδασκάλισσες καὶ ἕξι νηπιαγωγοί. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ σχολεῖα δίδασκαν καὶ δημοδιδάσκαλοι πρόσφυγες ποὺ εἶχαν ἀποφοιτήσει ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς Ρωσίας καὶ τοῦ Πόντου. Συγκεκριμένα ἀπὸ τοὺς εβδομήντα ἕξι δημοδιδασκάλους, ἐπτά ἦταν ἀπόφοιτοι διδασκαλείων, ἓνας μὴ αὐτοτελοῦς διδασκαλείου, τρεῖς υποδιδασκαλείου, εἴκοσι τρεῖς γυμνασίου, εἴκοσι ἐπτά πεντατάξιων Ἑλληνικῶν γυμνασίων, ἓνας τῆς Δ' τάξης τοῦ Ἱεροδιδασκαλείου Πόντου, πέντε Ρωσικῶν διδασκαλείων, ἓνας Ρωσικοῦ γυμνασίου, πέντε Ρωσικῶν ἡμιγυμνασίων, δύο τῆς Ρωσικῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς καὶ ἓνας πρῶην ἐπιθεωρητῆς τῶν Ρωσικῶν σχολείων. Ἀπὸ τὶς εἴκοσι δημοδιδασκάλισσες, ἕξι ἦταν ἀπόφοιτες διδασκαλείων, τέσσερις γυμνασίων, ἐννέα πεντατάξιων Ἑλληνικῶν γυμνασίων καὶ μία (προσωρινή) τῆς Α' γυμνασιακῆς τάξεως, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς ἕξι νηπιαγωγούς οἱ πέντε ἦταν ἀπόφοιτες διδασκαλείων καὶ μία τῆς Γ' τάξεως πεντατάξιου γυμνασίου. Στὰ σχολεῖα τοῦ Κιλκίς καὶ τῆς περιφέρειάς του φοιτοῦσαν συνολικὰ 3.204 μαθητὲς καὶ 1.954 μαθήτριες, ἐνῶ κατὰ τὸ προηγούμενο σχολικὸ ἔτος (1923-1924) φοιτοῦσαν 2.437 μαθητὲς καὶ 1.477 μαθήτριες. Ἡ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν οφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὸ σχολικὸ ἔτος

103. ΙΑΜ, ΓΑΜ, φακ. 60, ἔγγραφο τῆς υποδιοίκησης Κιλκίς πρὸς τὴ Γενικὴ Διοίκηση Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, 10 Δεκεμβρίου 1924.

1924-1925 είχαν λειτουργήσει περισσότερα σχολεία σε σχέση με το προηγούμενο σχολικό έτος. Σχεδόν όλοι οι μαθητές του Κιλκίς και της περιφέρειάς του ήταν πρόσφυγες¹⁰⁴. Σύμφωνα με πίνακα που σώζεται στο αρχείο της Γενικής Διοικήσεως της Μακεδονίας και φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, με χρονολογία Φεβρουαρίου 1930, στο Κιλκίς και την περιφέρειά του, κατά το σχολικό έτος 1929-1930 λειτουργούσαν δύο εξατάξια, ένα τριτάξιο, δεκαεπτά διτάξια και σαράντα πέντε μονοτάξια σχολεία. Συνολικά εξήντα πέντε σχολεία. Ο εν λόγω πίνακας δεν μας πληροφορεί για τον αριθμό των μαθητών και διδασκάλων (πίν. 10)¹⁰⁵. Η ανοδική πορεία της εκπαίδευσης θα συνεχιστεί στα επόμενα χρόνια.

Όσον αφορά στον πληθυσμό του Κιλκίς και της περιφέρειάς του μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας έχουμε το 1913 από τη Διεύθυνση Στατιστικής του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας την πρώτη απογραφή (πίν. 1)¹⁰⁶. Τη 19η Δεκεμβρίου του 1920 η Ελληνική Κυβέρνηση απαρίθμησε τους κατοίκους των νέων επαρχιών. Σύμφωνα με την απογραφή στην υποδιοίκηση Κιλκίς ζούσαν 13.324 άνδρες και 12.403 γυναίκες· συνολικά 25.727 κάτοικοι¹⁰⁷. Αργότερα το Ελληνικό Κράτος και συγκεκριμένα τη 15η και 16η του Μαΐου του 1928 πραγματοποίησε νέα απογραφή που δημοσιεύθηκε από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας το 1929 με τις νέες και παλαιές ονομασίες των κοινοτήτων. Στην επαρχία Κιλκίς καταγράφονται συνολικά 47.698 κάτοικοι, από τους οποίους οι 24.885 ήταν άνδρες και οι 22.813 γυναίκες¹⁰⁸.

Από το 1913 έως και το 1926 στο Κιλκίς και την περιφέρειά του, όπως αναφέρουμε παραπάνω εγκαταστάθηκαν πολλοί πρόσφυγες. Αργότερα στην περιοχή ήλθαν και αρκετές οικογένειες Σαρακατσαναίων, καθώς και άλλοι πληθυσμοί από διάφορα μέρη. Τα πρώτα χρόνια οι πρόσφυγες στεγάστηκαν στις μισογκρεμισμένες οικίες των Τούρκων και των Βουλγάρων. Η Ελληνική Κυβέρνηση φρόντισε αμέσως να τις επισκευάσει, ενώ δεν άργησε να κτίσει προσφυγικές κατοικίες· παρείχε ξυλεία, κεραμίδια και διέθεσε χρηματικά ποσά για την κατασκευή νέων οικιών. Έως τα τέλη του 1927 οι αγρότες απέκτη-

104. *IAM, ΓΑΜ*, έκθεσις του επιθεωρητού των δημοτικών σχολείων Κιλκίς.

105. *IAM, ΓΑΜ*, φακ. 61, στατιστικοί πίνακες των εκπαιδευτικών περιφερειών του νομού Θεσσαλονίκης, Φεβρουάριος 1930.

106. *IAM, ΓΑΜ*, φακ. 95, πίναξ εμφανίων τόν πληθυσμόν επί τη βάσει της απογραφής τοῦ 1913 τῶν κατὰ τόν παρόντα πόλεμον τελείως κατεστραμμένων καί ἡμικατεστραμμένων χωριῶν τῆς Μακεδονίας. Πρβλ. *Απαρίθμησης τῶν κατοίκων τῶν νέων ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος, τοῦ ἔτους 1913*, Ἀθήναι 1915.

107. Στην απογραφή οι οικισμοί καταχωρούνται κατά κοινότητα και καταγράφεται ο πληθυσμός τους. Βλ. *Πληθυσμός τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος κατὰ τήν ἀπογραφὴν τῆς 19ης Δεκεμβρίου 1920*, ἐν Ἀθήναις 1921, σσ. 117-121.

108. *Υπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, Πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τήν ἀπογραφὴν τῆς 15-16 Μαΐου 1928*, ἐν Ἀθήναις 1929, σσ. 130-134.

σαν από το κράτος άροτρα, κάρα, είδη σαγής, γεωργικά εργαλεία και έως τον Οκτώβριο του 1928 βόδια, αγελάδες, άλογα, πρόβατα, κατσίκια κ.ά. Λίγνενιμε ακόμη σε κάθε αγρότη οικογενειάρχη 40 στρέμματα και σε κάθε αμπελουργό 11-12 στρέμματα. Τα μεγάλα έργα έγιναν μεταξύ των ετών 1925-1930. Συγκεκριμένα αποξηράνθηκαν οι λίμνες Αρτζάν και Αματόβου¹⁰⁹, τα έλη της Αξιούπολης κ.ά. με σκοπό να χρησιμοποιηθούν από τους πρόσφυγες για καλλιέργεια και να λυθεί εν μέρει το πρόβλημα των ακτημόνων¹¹⁰. Τα τελευταία χρόνια στο Κιλκίς και την περιφέρειά του εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από την πρώην Σοβιετική Ένωση¹¹¹.

Το 1927 αποφασίστηκε να στηθεί στο λόφο πυροβόλων, έξω από την πόλη, στα αριστερά του δρόμου Κρηστώνης-Κιλκίς, ηρώο προς τιμή της ελληνικής νίκης στο Κιλκίς. Τα αποκαλυπτήριά του έγιναν από τον Ελευθέριο Βενιζέλο την 28η Ιουνίου του 1928¹¹².

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο Κιλκίς και την ευρύτερη περιφέρειά του παρά τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν τα πρώτα χρόνια δεν πτοήθηκαν. Εξέδιδαν τοπικές εφημερίδες, όπως «Η Αγροτική Ηχώ» του Χριστόφορου Μαυρίδη, η «Πρόοδος» των αδελφών Αντώνη και Βασίλη Νικολόπουλους και αργότερα ο «Μαχητής του Κιλκίς» των Σταύρου Ορφανίδη και Πάνου Καϊσίδη, για την καλύτερη ενημέρωση των κατοίκων του Κιλκίς και της περιοχής του¹¹³. Ασχολήθηκαν επίσης με μεγάλη επιτυχία σε ποικίλους τομείς, κυρίως με το εμπόριο και την παιδεία, ενώ διατήρησαν όλα τα ήθη και έθιμα που έφεραν από τις πατρίδες τους.

109. Βλ. Κ. Παπαδόπουλος, «Υδρογεωλογικές συνθήκες και υπόγειο υδατικό δυναμικό του νομού Κιλκίς», *Κιλκισιακό Ημερολόγιο* 1 (1984) 202-203.

110. Γ. Εχέδωρος, *Ιστορία του Κιλκίς*, σσ. 394-395.

111. Βλ. Σ. Τσομίδης, *Σχέδιο νομού πλαίσιο: «περί αποκαταστάσεως ομογενών προσφύγων από την τ. Ε.Σ.Σ.Α.»*, Θεσσαλονίκη 1996 του ίδιου, *Κείμενα εργασιών για την αποκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων από την τ. Ε.Σ.Σ.Α.*, Θεσσαλονίκη 2000.

112. Γ. Εχέδωρος, *Ιστορία του Κιλκίς*, σσ. 401. Πρβλ. Χ. Ίντζος, *Τά οίκεϊα κοσμεϊνί*, σσ. 99-105.

113. Ο Αλέξανδρος Κοντοειδής στις μελέτες του αναφέρει ότι η πρώτη προσφυγική εφημερίδα που εκδόθηκε ήταν «Η Αγροτική Ηχώ» μεταξύ των ετών 1933-1935, ενώ η εφημερίδα «Πρόοδος» πρωτοεκδόθηκε την 11η Μαΐου του 1935. Στο Κιλκίς εκδόθηκαν αργότερα οι εφημερίδες: «Νέος δρόμος», «Αναγνώστης», «Δημοκρατικό Κιλκίς», «Νέα Γενιά», «Αγροτική», «Κιλκισιακός Παλμός», «Θαυραλέος», «Νέοι Καιροί», «Συναγερμένος» και η ημερήσια «Γνώμη». Περισσότερα για τις εφημερίδες του Κιλκίς βλ. Α. Κοντοειδής, *Κιλκισιώτικα πατριδογραφικά θέματα*, σσ. 7-10' του ίδιου, *Παραλειπόμενα στίς παραστάσεις*, σσ. 256-257· Π. Καϊσίδη, «Ο τύπος στο Κιλκίς», *Κιλκισιακό Ημερολόγιο* 1 (1984) 117-119.

SUMMARY

Paschalis Valsamidis, *Refugee Settlements in Kilkis and the Surrounding Area.*

In political terms, during the period of Ottoman rule, Kilkis and its surrounding area constituted a *kaza* (administrative subdivision) called *Avret Hisar* (Gynaikokastro), which formed part of the *sanjak* of Thessaloniki, which in turn belonged to the *vilayet* of Thessaloniki. After the region was liberated it became an administrative division of the prefecture of Thessaloniki, consisting of the district of Kilkis and its two administrative subdivisions of Kato Theodoraki and Archangeloi.

This study deals with the Greeks who abandoned their native lands and settled in the region of Kilkis as refugees after it was liberated from the Bulgarians in 1913. It describes the problems faced by the refugees in the first few years after their arrival, as well as their social and educational situation. The refugees who settled in the Kilkis region in 1914 came from Turkey, Russia (the Causasus) and Bulgaria. After the Treaty of Sèvres in 1920 almost all of the refugees returned to their homes. After the Asia Minor Disaster the signing of the protocol of Moudania in 1922 and the Treaty of Lausanne in 1923 forced the refugees to abandon their homelands for good and settle in Greece. At this time many refugees from Asia Minor and Eastern Thrace settled in the Kilkis region. These were followed, in 1925, by refugees from Eastern Rumelia. In recent times Greeks from the former Soviet Union have settled in Kilkis and the surrounding area.

Despite the problems and difficulties they faced in the first few years, the refugees who settled in the Kilkis region remained undaunted. They engaged in various spheres of activity, especially commerce and education, with great success and preserved all the manners and customs they had brought with them from their homelands.

At the end of the study there are a number of tables relating to the communities in which refugees settled in 1914, the damage suffered by the refugees' fields during the First World War (1914-1918) and the state of the schools during the school year 1929-1930. A number of documents and photographs relating to the Kilkis region are also presented.